

HORIZONTAL FACILITY FOR WESTERN BALKANS AND TURKEY

Jačanje zaštite nacionalnih manjina u Srbiji

Izveštaj

o zastupljenosti i predstavljanju nacionalnih manjina u školskim udžbenicima u Republici Srbiji

prof. dr. Marko Šuica

vanredni profesor na Odeljenju za istoriju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu
upravnik Centra za istraživanje nastave istorije i istorijskog nasleđa pri Filozofskom fakultetu

jun 2018. godine

Ovaj dokument izrađen je zahvaljujući sredstvima Zajedničkog programa Evropske unije i Saveta Evrope. Ovde izraženi stavovi ni na koji način ne mogu se smatrati zvaničnim mišljenjem Evropske unije ili Saveta Evrope.

1. Uvod: mandat, predmet analize i izveštaja, osnovna pitanja, ključni pojmovi i izvori

1.1. Mandat

Zajednička inicijativa Saveta Evrope i Evropske unije „Program podrške Evropske unije i Saveta Evrope Zapadnom Balkanu i Turskoj“ (*Horizontal Facility for the Western Balkans and Turkey*) pokrenuta je sa ciljem da pomogne korisnicima u Jugoistočnoj Evropi i Turskoj u poštovanju standarda Saveta Evrope i zahteva Evropske unije u okviru procesa pristupanja. Aktivnosti u okviru inicijative zasnovane su na zaključcima i preporukama nadzornih tela Saveta Evrope. Jedan od ciljeva ove inicijative je „podizanje svesti o nacionalnim manjinama i njihovim pravima i unapređivanje tolerancije“.¹ U skladu sa ovim ciljem, očekuje se da će inicijativa dovesti do jačanja kapaciteta vlasti da obezbede odgovarajuće predstavljanje nacionalnih manjina u obrazovanju i unaprede znanje opšte javnosti o nacionalnim manjinama u Republici Srbiji.² Stoga ovaj izveštaj, naručen u okviru navedene aktivnosti, ima za cilj da vlastima RS pomogne da unaprede obrazovni okvir nužan za promenu opšteg odnosa šire javnosti prema nacionalnim i ostalim manjinama u društvu u celini. Pristup analizi važećih nastavnih programa i standarda za osnovno (obavezno) i srednje obrazovanje zasnovan je na Okvirnoj konvenciji za zaštitu nacionalnih manjina (naročito na članu 4, st. 2³, članu 6, st. 1⁴ i članu 12, st. 1⁵), Evropskoj povelji o regionalnim ili manjinskim jezicima i njenom Obrazloženju (naročito na članu 7, st. 3 o *unapređenju uzajamnog poštovanja i razumevanja između jezičkih grupa*⁶ i članu 8, st. 1, t. g) o *nastavi zvaničnog jezika države bez ikakvih ometanja*⁷), kao i na ostalim preporukama Saveta Evrope, prvenstveno onima koje se odnose na nastavu istorije.⁸

---

¹ Vidi <https://rm.coe.int/strengthening-the-protection-of-national-minorities-in-serbia/168071039c>

² *Ibid.*

³ Strane ugovornice se obavezuju da usvoje, gde je potrebno, odgovarajuće mere kako bi u svim oblastima ekonomskog, društvenog, političkog i kulturnog života obezbedile punu i stvarnu jednakost pripadnika nacionalne manjine i pripadnika većine. U tom pogledu će voditi računa o specifičnim uslovima pripadnika nacionalnih manjina.

⁴ Strane ugovornice će podsticati duh tolerancije i međukulturnog dijaloga i preduzimati odgovarajuće mere za unapređenje uzajamnog poštovanja i razumevanja i saradnje među svim ljudima koji žive na njihovoj teritoriji, bez obzira na etnički, kulturni, jezički ili verski identitet tih lica, a posebno u oblasti obrazovanja, kulture i masovnog informisanja.

⁵ Strane ugovornice će gde to odgovara, preduzeti mere u oblasti obrazovanja i istraživanja kako bi se negovala kultura, jezik i vera nacionalnih manjina i većine.

⁶ Države članice preuzimaju obavezu da na odgovarajući način unaprede međusobno razumevanje između svih jezičkih grupa unutar zemlje i da tu posebno uključe poštovanje, razumevanje i trpeljivost u odnosu na regionalne ili manjinske jezike u okviru procesa obrazovanja, kao i da ohrabre sredstva javnog informisanja da slede isti cilj.

⁷ U pogledu obrazovanja države preuzimaju obavezu da na onoj teritoriji na kojoj su ovi jezici u upotrebi, u skladu sa situacijom svakog od ovih jezika, i bez ikakvih ometanja učenja zvaničnog jezika: g) načine aranžmane koji bi obezbedili učenje istorije i kulture koja se tiče regionalnih ili manjinskih jezika.

⁸ Preporuka Rec (2001)15 Komiteta ministara državama članicama o nastavi istorije u Evropi u 21. veku; Preporuka br. 1800 (2009) Komiteta ministara državama članicama o nastavi istorije u konfliktnim i postkonfliktnim područjima; Preporuka CM/Rec (2011)6 Komiteta ministara državama članicama o interkulturalnom dijalogu i slici o drugom u nastavi istorije.

1.2. Predmet analize i izveštaja

Predmet analize i izveštaja obuhvata udžbenike i dodatna nastavna sredstva za sledeće školske predmete:

- Srpski jezik i književnost (od prvog do osmog razreda osnovne škole i od prvog do četvrtog razreda gimnazije);
- Istoriju (za sedmi i osmi razred osnovne škole i za treći i četvrti razred gimnazije);
- Geografiju (od šestog do osmog razreda osnovne škole i za drugi i treći razred gimnazije);
- Svet oko nas (za prvi i drugi razred osnovne škole);
- Prirodu i društvo (za treći i četvrti razred osnovne škole);
- Likovnu kulturu (od prvog do osmog razreda osnovne škole i od drugog do četvrtog razreda gimnazije);
- Muzičku kulturu (od prvog do osmog razreda osnovne škole i od prvog do četvrtog razreda gimnazije);
- Sociologiju (treći razred gimnazije);
- Ustav i prava građana (treći/četvrti razred gimnazije).

Analizirani su udžbenici na spisku Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja koje je ono i obezbedilo.⁹ Proučena su i dodatna nastavna sredstva kojima se nadopunjuju analizirani udžbenici (čitanke, radne sveske i nastavni listovi, itd.).¹⁰ Ovaj izveštaj čini koherentnu celinu sa prethodnim izveštajem o nastavnim programima i obrazovnim standardima¹¹ i mogao bi poslužiti kao osnov za sačinjavanje preporuka o unapređenju zastupljenosti i predstavljanju nacionalnih manjina u nastavnim programima i udžbenicima u Republici Srbiji.

1.2 Kontekst

Ovaj se izveštaj odnosi na vidljivost nacionalnih manjina i predstavu o njima na osnovu njihovog opisa ili kontekstualizacije u srpskim udžbenicima i dodatnim nastavnim sredstvima za učenike koji pohađaju državne škole.¹² Važno je naglasiti da se pravom nacionalnih manjina na obrazovanje na sopstvenom jeziku i u školskim predmetima potrebnim za očuvanje njihovog identiteta i kulture, propisanim članom 5 Zakona o osnovama obrazovanja i vaspitanja, ne obezbeđuje nužno i priznanje, učešće i poštovanje manjina u društvu. Cilj projekta je da se razmotri da li ostatak (većina) stanovništva ima

---

⁹ Ministarstvo je u spisak udžbenika prvenstveno uvrstilo one koje je objavila izdavačka kuća Klett, kao i one iz određenih predmeta i za određene razrede koje je objavila državna izdavačka kuća Zavod za udžbenike.

¹⁰ Usled propisa koji su ranije bili na snazi, radni udžbenici su morali da budu restrukturirani te su didaktički delovi udžbenika izdvojeni i posebno odštampani kao radne sveske uz njih.

¹¹ *Izveštaj o zastupljenosti nacionalnih manjina u nastavnim programima i obrazovnim standardima Republike Srbije*, Marko Šuica, mart 2018, u okviru istog projekta Programa podrške.

¹² Ovom analizom nisu obuhvaćeni udžbenici i nastavna sredstva sačinjeni i objavljeni za nacionalne manjine.

odgovarajuće prilike i podršku u okviru školskog sistema da razvije osetljivost i ojača svest o prisustvu, pravima, učešću i doprinosu nacionalnih manjina društvu Srbije u celini. Pošto postanu svesni svojih prava, kao i suštinske zakonske, društvene i građanske ravnopravnosti, učenici treba ne samo da budu sposobni da poštuju manjine u Republici Srbiji, već i da aktivno doprinose razgradnji stereotipa, sprečavaju diskriminaciju i preduzimaju suštinske korake ka unapređenju njihovog opšteg položaja i statusa. Udžbenici kao osnovna nastavna sredstva u procesu obrazovanja i učenja predstavljaju ključni materijal za pružanje informacija o temi našeg interesovanja. Shodno Zakonu o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja Republike Srbije, svi udžbenici pre ulaska u školski sistem podležu oceni stručne komisije Zavoda za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja, koju je odobrilo i licenciralo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja. S druge strane je važno imati u vidu aspekte odobrenih udžbenika koji ne predstavljaju uvek neposredni ili primarni predmet ocene tokom postupka njihovog odobrenja, poput zastupljenosti i vidljivosti nacionalnih manjina. Uverenje da bi „udžbenici i ostali štampani materijali trebalo da budu bez klasnih, etničkih i polnih predrasuda i stereotipa“ postao je obrazovni imperativ.¹³ Uprkos tome, u udžbenicima se ponekad nađu (skriveni) negativni stereotipi, koji, ako su prihvaćeni, mogu da se pretvore u obrazac na osnovu kojeg se grade stavovi a mogu dovesti i do aktivne diskriminacije, pa čak i povrede ljudskih prava.

Kao što je konstatovano u prvom izveštaju o položaju nacionalnih manjina u školskim programima, manjine očigledno nisu adekvatno i dovoljno zastupljene u proučenim dokumentima. Autori nastavnih programa su sačinili mahom etnički orijentisane (etnocentrične) programe u kojima se gube iz vida kako nacionalne tako i druge vrste manjina ili marginalizovanih grupa. Ovaj pristup nastavnim programima, a shodno tome i sadržaju udžbenika (u kojima se pažnja usredsređuje na naciju a ne na zajedničko nasleđe), ne doprinosi razvoju interkulturalnih kompetencija. Niti se njime jača svest o postojećoj etničkoj raznolikosti. Ova se situacija odražava u udžbenicima i mogla se uočiti u analiziranim materijalima. Jedan od velikih izazova koji proističe iz ovog stanja, i to ne samo u Srbiji, je da „se velikonacionalni narativ poklapa sa istorijom (obično) najveće nacionalne grupacije i dominantne lingvističke i kulturne zajednice. Kao i istorija žena, zanemaruju se i **istorije manjina i njihov doprinos razvoju nacije i nacionalne kulture.**“¹⁴ U nedavnom istraživanju „Nastavnici o nastavi“ sprovedenom u okviru projekta ePact (Zagovaranje partnerstva u obrazovanju u cilju transformacije i izgradnje kapaciteta) na Zapadnom Balkanu (uključujući Srbiju), nastavnici istorije iz regiona su imajući u vidu trenutnu situaciju izjavili da bi „voleli da vide veći broj istorijskih perspektiva u udžbenicima koje koriste“.¹⁵ Ove istorijske perspektive zapravo obuhvataju „glasove“ marginalizovanih ili drugačijih grupa, uključujući nacionalne manjine.

Analiza i izveštaji o statusu nacionalnih manjina u nastavnim programima i udžbenicima u Republici Srbiji zasnovani su na raznim preporukama Saveta Evrope, konkretno na onima koje se odnose na nastavu istorije, prava manjina i izgradnju specifičnih kompetencija za demokratsku kulturu. S obzirom na to da razni akteri, naročito Komitet ministara ili Parlamentarna skupština Saveta Evrope, ne pridaju isti značaj svim školskim predmetima

---

¹³ Nastava orijentisana na učenje, Centar za demokratizaciju i pomirenje u Jugoistočnoj Evropi, Beograd, 2013, str. 142.

¹⁴ R. Stradling, *Nastava evropske istorije dvadesetog veka*, Strazbur, 2001, str. 140.

¹⁵ Marić D, and Jovanović, R, (2017) *Teachers on teaching, How practitioners see the current state and future development in history education across the Western Balkans*, Research report, Hag, Holandija, EUROCLIO, str. 30.

koji pridaju nastavi istorije, iskoristili smo priliku da istaknemo neke iskaze i preporuke u relevantnim dokumentima kao smernice ili poželjne ishode ove analize. Navodimo ih kako bismo ukazali na to da jačanje svesti o nacionalnim manjinama i njihovim pravima i unapređenje tolerancije u nastavi istorije ima ključnu ulogu te da bi ona trebalo da „ima suštinsko mesto u obuci odgovornih i aktivnih građana i razvoju uvažavanja svih vrsta različitosti, zasnovanog na shvatanju nacionalnog identiteta i načela tolerancije“.¹⁶ Još jedan važan zaključak je da „je potrebno pozdravljati i podsticati korake ka uključivanju kulturnih, filozofskih ili ekonomskih elemenata, kao i **uloge žena i manjina** (u obrazovni okvir)“.¹⁷ Od posebnog su značaja preporuke Saveta Evrope o interkulturalnom dijalogu i slici o drugom u nastavi istorije, koja bi trebalo da doprinese „jačanju svesti o velikoj kulturnoj raznolikosti današnjih evropskih društava i povećanju osetljivosti na raznoliku kulturnu baštinu tih društava; identifikovanju i kritičkoj analizi stereotipa, pojednostavljenih predstava, pristrasnosti, staromodnih stavova i tumačenja koji su neprikladni ili mogu izazvati stvarne nesporazume ili, opšte uzev, neodgovarajuće slike o drugima (u ovom slučaju nacionalnim manjinama)“.¹⁸ Pored celoživotnih kompetencija¹⁹, učešće u demokratskom društvu iziskuje konkretna znanja, veštine, vrednosti i stavove koji su formulisani posredstvom sveobuhvatnih kompetencija za demokratsku kulturu.²⁰ Posredstvom obrazovanja bi trebalo razvijati kompetencije koje obuhvataju negovanje vrednosti koje vode ka uvažavanju ljudskog dostojanstva i ljudskih prava, kao i kulturne raznolikosti. Ove vrednosti, kao i stavovi otvorenosti prema kulturnoj drugosti kao i drugim uverenjima, pogledima na svet i praksama, trebalo bi razvijati kroz proces formalnog i neformalnog obrazovanja, unutar i izvan obrazovnog sistema koji organizuje država. S druge strane, znanje i kritičko razumevanje sveta (uključujući politiku, pravo, ljudska prava, kulturu, kulture, veroispovesti, istoriju, medije, ekonomiju, životnu okolinu i održivost)²¹ mogli bi predstavljati sastavni i neodvojivi deo zvaničnih nastavnih programa te bi mogli naći mesto u obaveznoj udžbeničkoj literaturi različitih školskih predmeta.

Tokom izrade ovog izveštaja smo uzeli u obzir neke posebne kriterijume i indikatore za ocenjivanje udžbenika.²² Pored toga, veoma je važno naglasiti da svaka analiza ove vrste (koja se usredsređuje na određene vrednosti i osetljiva pitanja, kao što je slika o nacionalnim manjinama i njihov status u društvu u celini) mora da se usredsredi ne samo na sliku o „drugima“ već i na sliku o samom sebi kao elementu koji oblikuje izgradnju grupnog identiteta.²³ U ovoj analizi smo se rukovodili sledećim načelom: da izdvojimo ključne, ilustrativne tope i primere i da istaknemo stavove, zaključke i ideje koji dovode do stvaranja stereotipa, diskriminacije ili poricanja identiteta, kao i umanjenja prava

¹⁶ Preporuka Rec (2001) 15 Komiteta ministara državama članicama o nastavi istorije u Evropi 21. veka, str. 4

¹⁷ Preporuka 1880 (2009) Nastava istorije u konfliktnim i postkonfliktnim područjima

¹⁸ Preporuka CM/Rec (2011) 6 Komiteta ministara državama članicama o interkulturalnom dijalogu i slici o drugom u nastavi istorije

¹⁹ Preporuke o kompetencijama za celoživotno učenje, <https://ec.europa.eu/education/sites/education/files/recommendation-key-competences-lifelong-learning.pdf>

²⁰ Kompetencije za demokratsku kulturu, Živeti zajedno kao jednaki u kulturno raznolikim demokratskim društvima, Savet Evrope, Strazbur, 2016.

²¹ Kompetencije za demokratsku kulturu, str. 52-55

²² Kako ne bismo opteretili izveštaj metodološkim pravilima, ovde navodimo literaturu sa referentnim metodološkim načelima i pristupima: R. Stradling, Nastava istorije, str. 145-146; 257-262; CDSEE, Nastava orijentisana na učenje, str. 143; Preporuka CM/Rec (2011) 6 Komiteta ministara državama članicama o interkulturalnom dijalogu i slici o drugom u nastavi istorije, str. 4-6.

²³ F. Pingel, *UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision*, Georg Eckert Institute for International Textbook Research, Hanover, 1999, str. 25.

nacionalnih manjina. Stoga smo koristili kvalitativne metode analize kako bismo „razotkrili inherentne pretpostavke koje se ne mogu izmeriti“²⁴ kvantitativnim metodama. S obzirom na veliku količinu prikupljenih podataka iz udžbenika za različite predmete i dijapazon raznih pitanja i pojava u okviru izdvojenih informacija, u ovom izveštaju prikazujemo samo one najznačajnije, a ne sve one koji su prisutni u udžbenicima i nastavnim sredstvima koji se danas koriste u Srbiji. Takođe smo iskoristili priliku da razmotrimo neke prikrivene a ne eksplicitno obelodanjene poruke ili nenamerno promovisane stereotipe koji bi mogli biti pogrešno shvaćeni i poslužiti kao osnov za razvoj određenih stavova i vrednosti suprotnih utvrđenim obrazovnim ciljevima i ishodima.

2. Analiza udžbenika sa primerima

2.1 Osnovno obrazovanje

a) Prvi ciklus

Srpski jezik i književnost

Proučeni udžbenik za učenje latinice (Žeželj, *Slovo do slova*, Klett 2017) mogao bi predstavljati dobru polaznu tačku za uvođenje kulturne raznolikosti i različitih etničkih zajednica/nacionalnih manjina koje žive u Srbiji u okviru predmeta Srpski jezik. U nastavnoj jedinici *Baš je lepo latinicu znati* (str. 12) se učenici podstiču da nauče još jedno pismo ali se ne navodi i očekivani cilj učenja latinice. Prilikom navođenja cilja bi se mogli pomenuti različiti kulturni identiteti i uvesti pismo koje većina nacionalnih manjina u Srbiji koristi kao svoje primarno ili jedino pismo. Razvoj interkulturalnog dijaloga i razmene, kao i nesmetana komunikacija mogli bi se pomenuti kao drugi razlog koji bi mogao da kontekstualizuje ovu nastavnu jedinicu.

Priča L. Tolstoja „Vrabac i laste“ (str. 64-65) (Žeželj, *Čitanka 2*, Klett, 2016) primer je nenamernog i neopaženog unošenja određenih teških tema. Ova priča nije kontroverzna sa stanovišta književno umetničke forme i izraza već zbog didaktičkog priloga kojim se podstiču sporne poruke i mogući zaključci. U toj se priči radi o vrapcu koji je nepozvan doleteo u gnezdo lasti, koje su ga blatom zazidale u gnezdu a on je verovatno uginuo. Umesto da jačaju svest o raznolikosti i prihvatanju razlika i uvedu koncept „drugosti“ i socijalnog uključivanja, skup pitanja za analizu ove priče vodi ka zaključku da su samo homogenost i zaštita monolitnog identiteta i grupe održive, bez obzira na cenu, naročito kada je reč o onima koji se razlikuju ili traže pomoć/podršku. Zaključak „Moja kućica – moja slobodica“ učenicima sugerise da niko osim „NAS“ nije dobrodošao u našoj domovini te da bi zato mogli biti istrebljeni. Sve priče, pripovetke i izreke u odeljku o narodnoj književnosti (str. 120-123) deo su srpske kulturne baštine. Udžbenik za treći razred „O jeziku“ (Žeželj, Klett, 2017) sadrži uobičajeni primer kulturne/nacionalne isključivosti i etnocentrične perspektive. U nastavnoj jedinici *Pisanje naziva ulica i trgova* (str. 82-83) su dati primeri

---

²⁴ F. Pingel, *ibid*, str. 45.

javnih prostora koji nose ili univerzalne nazive ili imena ličnosti srpskog porekla (Nikola Tesla, Nikola Pašić, Kraljević Marko, vojvoda Mišić, kralj Petar, vojvoda Dragomir, Stojan Novaković...) Autorka je propustila priliku da navede postojeće ulice ili mesta koji nose imena ličnosti koje pripadaju nacionalnim manjinama a koje su dale ogroman doprinos srpskoj državi ili kulturi (Đorđe Vajfert, Ignjat Bajloni, Laza Paču, Jaroslav Kuželj, Osman Đikić, Šaban Bajramović, Josip Slavenski, Ivan Meštrović, itd). Čitanka za treći razred iste autorke (Žeželj, Klett, 2017) sadrži priču kontroverznu sa stanovišta etničkih stereotipa. To je priča o Romima „Bajka o belom konju“ poznatog srpskog pisca Stevana Raičkovića. Pored česte upotrebe izraza Ciganin, didaktički segment ovog odeljka ne bavi se razgradnjom stereotipa (agresivni vlasnik, mučitelj životinja, Romi su stalno u pokretu, nomadski narod). Mogao bi se formirati stereotip o Romima koji su nazivaju Ciganima, kao ljudima koji ne mogu da se skrase a čiji su stil života, navike i potrebe različiti od onih drugih ljudi/naroda. Ako se ova priča ne zameni nekom drugom, svakako joj je potrebna drugačija didaktička kontekstualizacija u skladu sa načelima i standardima savremenog demokratskog društva. Neke je stereotipe potrebno osporavati i razgrađivati a ne podsticati ih ili prihvatati. Udžbenik za četvrti razred „O jeziku“ (Žeželj, Klett, 2017) sadrži nastavnu jedinicu *Upotreba velikog slova* (str. 10-11) u kojoj se kao primeri za učenje ovog pravopisnog pravila navode isključivo **muška** srpska imena (Jovan Jovanović Zmaj, Rastislav Nemanjić Rastko, Petar Petrović Njegoš, Đorđe Petrović Karađorđe, Milan Kovačević Mića), uključujući i Petra Petrovića Njegoša, koji se takođe smatra srpskim piscem i državljanom. Time se na neki način prenebregava prisustvo ijedne druge nacionalnosti u regionu ili kao dela srpskog kulturnog prostora. Jedan od osnovnih zaključaka je da su uglavnom muška srpska imena i ličnosti muškog pola navedeni kao primeri kojima se ilustruju određene jezičke ili kulturne pojave. Verski aspekt, ako se i pominje, je srpski pravoslavni. Posle nastavne jedinice *Imena država, pokrajina i njihovih stanovnika* (str. 98) sledi didaktički koncept koji bi učenike mogao da navede na neodgovarajući obrazovni zaključak. Ideja da se zemlje sa kojima se Republika Srbija graniči predstave i doživljavaju kao etnički homogene, odnosno da se država poistovećuje sa nacijom (Hrvatska-Hrvati, Mađarska-Mađari, Bugarska-Bugari, itd.) navodi na sledeće zaključke: a) da u tim zemljama žive i da su u njima zastupljeni samo pripadnici etničke većine, b) da se pripadnici nacionalnih manjina koji žive u Srbiji a čije se matice graniče sa Srbijom tretiraju i smatraju susedima, a ne po zakonu ravnopravnim državljanima Republike Srbije. U didaktičkom dijalogu između pčele i devojčice Maše i dečaka Raše, pčela koja leti (kao posrednik u komunikaciji) zaključuje da se Srbija graniči sa Crnom Gorom, Hrvatskom, Mađarskom, itd., a devojčica shodno tome pretpostavlja da su Crnogorci, Hrvati, Mađari i Rumuni samo naši susedi, odnosno da navedene nacije žive samo u susednim zemljama i ne predstavljaju deo stanovništva Srbije, njene nacionalne manjine. Sličan se problem pojavljuje i u didaktičkom delu ove nastavne jedinice: *Primeni znanje* (str. 99), kojim se učenici navode na zaključak da stanovništvo Srbije čine samo Srbi. Ova kontroverznost se pojavljuje usled nejasnog ukazivanja na razliku između **državljanstva** i **nacionalnosti** (nisu svi državljani Srbije po nacionalnosti Srbi).

U Čitanci za četvrti razred (Žeželj, Klett, 2016) se pojavljuje još jedan snažan rasni/etnički i kulturni stereotip. Pesma *Ciganin hvali svoga konja* poznatog srpskog pesnika i pisca iz 19. veka J.J. Zmaja (str. 21) bi mogla da podstakne već pomenute stereotipe o Romima. Pesma, u kojoj Zmaj očigledno koristi reči i izraze iz 19. veka, koji su danas neprikladni, nije didaktički kontekstualizovana u cilju razgradnje i analize stereotipa o Romima. Umesto razumevanja prelaska sa arhaičnog izraza Ciganin na odgovarajući savremeni izraz Rom, autorka Čitanke koristi reč Ciganin i u didaktičkom delu. Stereotipe o Romima potkrepljuje i nekoliko iskaza i pitanja o ovoj pesmi (vole konje a više od svega slobodu i slobodni stil

života, veruje se da su muzički vrlo nadareni, itd.). Sama pesma bi se u cilju razvoja stečenih kompetencija mogla iskoristiti i kao primer književne baštine i kao sredstvo za borbu protiv stereotipa. Narodna književnost je vezana za temu utvrđenu nastavnim programima i u našoj prvoj analizi je prepoznata kao mogući plan za razvoj interkulturalnih kompetencija i svesti o nacionalnim manjinama. Međutim, pisana narodna tradicija je predstavljena u poglavlju *Iz srpske starine* te je svedena samo na nacionalnu, srpsku književnu baštinu bez uvođenja bilo kakve lokalne ili regionalne narodne tradicije nacionalnih manjina, građana Republike Srbije.

Muzička kultura

S obzirom na uzrast učenika prvog razreda (6-7 godina), struktura i sadržaji udžbenika za ovakav predmet moraju biti prilagođeni potrebama, veštinama čitanja i saznanom nivou učenika. Udžbenik za prvi razred (Grujić, Klett, 2017) sledi isti obrazac uspostavljen u udžbenicima iz Srpskog jezika i književnosti u delovima u kojima se bavi narodnom tradicijom. Stoga je narodna tradicija (str. 8-11) predstavljena samo srpskom narodnom baštinom. Čak je i poznata igra kolo, iako deo kulturne baštine raznih naroda i tradicija (uključujući nacionalnih manjina) predstavljen samo kao srpska narodna igra. S druge strane, **konstruktivni pristup** se primenjuje u segmentu *Nauči nešto novo* (str. 9) gde bi učenici trebalo sa učiteljicom/učiteljem da popričaju o igrama drugih kultura i etničkih grupa, poput argentinskog tanga, mađarskog čardaša, kubanske rumbe, grčkog sirtakija, itd. Ovu ideju je potrebno u potpunosti razviti kako bi obuhvatila i perspektivu nacionalnih manjina koje žive u Srbiji. Autorka udžbenika za drugi razred (Ilić, Klett, 2017) sugerše da je hrišćanski verski kanon nespornan, premda ne pominje neposredno nacionalne manjine. Duhovna pesma *Božić, božić* (str. 20) je dopunjena didaktičkim delom *Dobro upamti*, u kojem autorka bez ikakve kritičke distance ili objašnjenja da je pesma zasnovana na verskom predanju upućuje učenike da zapamte sledeće: „Isusa Hrista rodila je Deva Marija“. Način na koji je ovo uputstvo formulisano, gde se od učenika zahteva da versko ubeđenje zapamte kao istorijsku činjenicu, mogla bi izazvati zabunu a svakako bi moglo biti diskriminatorna u odnosu na pripadnike drugih verskih zajednica koji imaju drugačija verska uverenja ili na one koji su ateisti. Autorka udžbenika za treći razred (Grujić, Klett, 2017) u nastavnoj jedinici *Narodna tradicija* (str. 9) pominje samo srpske narodne pesme.

Likovna kultura

Didaktički pristup najmlađim učenicima (6/7 godina starim) u udžbeniku za prvi razred (Filipović, Klett, 2016) u pogledu vizuelnog materijala i ilustracija nije razvijen na način kojim se podržava raznolikost. Autorka u nastavnoj jedinici *Narodna tradicija* (str. 74) navodi primere primenjene umetnosti isključivo iz srpske kulturne baštine, bez ikakvog pomena ostalih narodnih tradicija koje danas postoje u Srbiji. Udžbenik *Likovna kultura* za četvrti razred (Fillipović, Klett, 2016) sadrži internet linkove za dalje istraživanje (str. 93), uključujući one koji bi učenicima mogli pružiti neke informacije o umetnosti nacionalnih manjina (www.naiveart.rs). Međutim, ovaj zadatak nema adekvatni obrazovni ishod a nacionalne manjine i njihovi slikari su nevidljivi usled nepostojanja bilo kakve kontekstualizacije ili didaktičke smernice u vezi sa doprinosom nacionalnih manjina specifičnom obliku naivne umetnosti zajedničkom svim etničkim strukturama društva

Srbije. Uz valjanu didaktičku podršku, ovaj umetnički oblik bi se mogao iskoristiti kao odgovarajući sadržaj za uvod u kulturni i umetnički život pripadnika nacionalnih manjina.

Svet oko nas

Tema *Dečja prava* u udžbeniku za prvi razred (Ilić, Klett, 2017) bavi se uvažavanjem raznolikosti i ljudskih prava posredstvom kreativnih i maštovitih stihova o polu, rasi, jezicima i različitim karakterima (str. 23). Autorke uvode raznolikost iskazom da ljudi (porodice) slave različite praznike, koji se razlikuju po načinu, vremenu proslavljanja i običajima, itd. Iako se ovaj udžbenik konkretno ne bavi pitanjem nacionalnih manjina, u njemu se uvodi koncept raznolikosti posredstvom slika i zadataka (npr. sadrži crtež proslave rođendana na kojoj su zastupljena oba pola, različite generacije i dete sa invaliditetom u kolicima, str. 25). Teme navedene u nastavnom programu obuhvaćene su Radnom sveskom uz ovaj udžbenik (Golubović, Klett, 2017). U zadatku br. 3 u didaktičkom delu *Praznicima i običajima* (str. 25) se učenicima nalaže da nacrtaju običaj kome se najviše raduju ili proslavu nekog praznika u svojoj kući. Ovaj bi se zadatak mogao podići na viši nivo kada bi sadržao uputstvo da učenici u razredu razmene crteže i da zatim razgovaraju o različitim običajima i praznicima (od intimnih i ličnih do nacionalnih i verskih). Učenicima je zadata ukrštenica, uz uputstvo da upišu reč kojom se opisuju ljudi koji „nam“ dolaze na slavu (str. 26). Ovaj je zadatak kontroverzan jer ne pripadaju svi učenici i njihove porodice srpskoj pravoslavnoj verskoj zajednici ili nekoj drugoj crkvi/veroispovesti. Nastavna jedinica *Gradovi – nekad i sad* u udžbeniku za drugi razred (Životić, Klett, 2017) sadrži ilustracije različitih gradskih i seoskih naselja (str. 14-17, 20). Na svakoj ilustraciji se nalazi hrišćanska crkva kao neizbežan i jedini vidljivi verski objekat u naselju. Ova vrsta predstavljanja bi mogla dovesti do stvaranja stereotipa ili suženih kulturnih obrazaca. U nastavnoj jedinici *Živimo zajedno* (str. 21) nema nikakvog pomena multietničkog i multikulturnog društva, čak ni na nivou imaginativne ilustracije. U nastavnoj jedinici *Koja su naša prava i obaveze* (str. 23) se opisuju prava i obaveze u vezi sa porodicom i materijalnim stvarima (knjigama, klackalici, itd.) ali se ona ne bavi uzajamnim pravima ljudi ili pravima unutar zajednice, pravima „drugih“ i manjina. Nastavna jedinica *Praznici i običaji* (str. 24-25) se odnosi na običaje u lokalnoj zajednici a učenici imaju zadatak da istraže koji se praznici proslavljaju u konkretnom mestu u kojem žive. Ova vrsta pristupa bi mogla dovesti do prihvatanja raznih lokalnih tradicija i razvoja kulturne raznolikosti, čak i do razvoja sposobnosti za uspostavljanje interkulturalnog dijaloga među učenicima različitog etničkog/nacionalnog porekla. Kao i u udžbeniku, i u Radnoj svesci za drugi razred (Životić, Klett, 2017) je hrišćanska crkva predstavljena kao jedini verski objekat na svim ilustracijama vezanim za gradska i seoska naselja (str. 9, 17).

Priroda i društvo

Ovaj predmet te i udžbenik za treći razred (Žeželj, Klett, 2017) oslanjaju se na predmet **Svet oko nas**, koji se izučava u prva dva razreda osnovne škole. Prva tema koja se izdvaja u udžbeniku je *Moj zavičaj* a naročito nastavna jedinica *Orijentacija pomoću plana* (str. 18). U ovoj nastavnoj jedinici je prikazan plan centra Beograda na kojem su obeleženi razni objekti, uključujući ustanove, muzeje, spomenike, glavne verske objekte itd. Učenicima je dat zadatak da koristeći plan navedu imena glavnih ulica i objekata. S obzirom na to da spisak objekata predstavljenih na planu sadrži crkve, džamiju, nekoliko spomenika iz

osmanskog doba, učenici bi mogli da steknu predstavu o multikulturalnoj suštini prestonice Srbije. Nažalost, autorka ovaj istraživački zadatak nije kontekstualizovala kako bi dodatno razvila kulturne i građanske kompetencije učenika tako što bi, na primer, uvela ulice koje nose imena ličnosti koje pripadaju nacionalnim manjinama a koje su značajno doprinele istoriji i razvoju Srbije (Konstantin Jireček, Đorđe Vajfert, Ignjat Bajloni, Lazar Paču, itd.), ili da prouče kulturno nasleđe različitih naroda nastanjenih u Beogradu/Srbiji. Autorka se neprikladnom upotrebom zamenice u temi *Naše nasleđe* (str. 65) obraća samo učenicima srpskog etničkog porekla, s obzirom na to da se primeri i predmeti obuhvaćeni nastavnom jedinicom *Kako otkrivamo prošlost* odnose samo na srpsko istorijsko, kulturno i versko nasleđe. Jezik koji se koristi u glavnom tekstu (narativu), uz upotrebu kolektivnih imenica poput *naš narod* odnosi se na zajednički istorijski razvoj i zajedničke pretke, pri čemu se zanemaruje etnička raznolikost savremenog društva u Srbiji (npr. „Paljenje badnjaka na Badnje večer običaj je koji u našem narodu postoji od davnina.“). Odabir izvora i vizuelnih sredstava ukazuje na etnocentričnu perspektivu, a pažnja se ograničava samo na srpsku nacionalnu a uz to i versku pravoslavnu perspektivu. Pitanje o običajima koji se neguju u porodici učenika a naročito u njegovoj domovini/zavičaju predstavlja didaktičko uputstvo kojim se stvara prostor za izlazak iz ovog narativa i mogućnost za razvoj interkulturalne dimenzije. Istorijska dimenzija se uvodi u nastavnoj jedinici *Iz prošlosti* (str. 75-76) posredstvom biografija srednjovekovnih istorijskih ličnosti koje zauzimaju važno mesto i u legendama i narodnoj epskoj tradiciji Srba. Osim etnocentričnog pristupa ovoj temi (utvrđenoj nastavnim programom), jedna ličnost (sv. Sava) istovremeno zauzima visok položaj u tradiciji Srpske pravoslavne crkve (proglašena je za sveca) ali i u obrazovanju. Druga ličnost (Marko Kraljević) je od manjeg istorijskog značaja ali je jedan od najvećih nacionalnih heroja, koji u epskoj poeziji predstavlja simbol otpora i pobune protiv Osmanlija. Ovaj pristup ostavlja malo prostora za uvođenje bilo koje „druge“ ili interkulturalne perspektive. Međutim, jednodimenzionalni etnički obojen odabir ličnosti bi se mogao iskoristiti kao sredstvo za razgradnju određenih postojećih autostereotipa. Nastavna jedinica *Znameniti ljudi moga kraja* (str. 77) sadrži spisak važnih istorijskih ličnosti. Nažalost, na spisku se nalaze samo znamenite ličnosti srpskog etničkog porekla. U zadatku na istoj stranici se učenicima omogućuje da istražuju i potraže znamenite ličnosti iz svog zavičaja, koji bi možda mogao da uvede pripadnike drugih etničkih grupa, odnosno nacionalnih manjina (ovaj zaključak nije naveden u udžbeniku). Kako bi omogućili širu socijalnu inkluziju, autori bi trebalo poučnije i neposrednije da formulišu pitanja i osmišljavaju zadatke koji se odnose na etničku raznolikost za učenike. Autorka u nastavnoj jedinici *Stanovništvo „našeg“ kraja* (str. 80) daje pojednostavljeno objašnjenje da u nekim delovima Srbije živi samo srpski narod dok je u nekim krajevima stanovništvo izmešano. Rečenica o nacionalnim manjinama nije najbolje formulisana. U njoj se navodi da „Jedni pored drugih, ravnopravno žive Srbi, Mađari, Rumuni, Slovaci, Rusini, Bošnjaci, Romi, Hrvati i drugi“. Moglo bi se zaključiti da pripadnici različitih nacionalnih zajednica žive u getima a ne zajedno, u istim seoskim ili gradskim naseljima. Opšta filantropska ideja formulisana je u narednoj rečenici u kojoj se navodi da „Iako pripadaju različitim narodima, svi stanovnici nekog kraja su dobri susedi, školski drugovi, kolege i prijatelji. Međusobno se posećuju, družu i pomažu. Svi narodi imaju ista prava i zato kažemo da su ravnopravni.“ Opšte napomena je da bi autori trebalo svoje ideje jezički pažljivije da formulišu, kako ne bi bili pogrešno shvaćeni. Učenicima je u ovom udžbeniku postavljeno pitanje da li „u tvome kraju žive pripadnici drugih naroda? Koji su to narodi?“. U istoj nastavnoj jedinici se ukazuje na postojeće razlike, poput jezika, ali se isuviše naglašavaju razlike koje nisu eksplicitne a navodi se da narodi koji žive u pojedinim krajevima naše zemlje „imaju još mnogo toga različitog“ što bi moglo da utiče na stav učenika prema „drugom“. Iako imaju za cilj da

stvore toleranciju prema „drugom“ i uvažavanje raznolikosti, nekim iskazima u ovoj nastavnoj jedinici stvaraju se veštačke razlike koje su zapravo ukorenjene u anahronoj tradiciji, narodnim specifičnostima i običajima koji se više ne praktikuju (npr. praznici, običaji, narodna nošnja, pesme i igre, jela...) a po kojima se jedna etnička grupa razlikuje od druge. Naglasak se takođe stavlja na narodne pesme i igre a od učenika se zahteva da ih identifikuju u okruženju, kao da su neodvojivi deo svakodnevnog života. I u poslednjem segmentu ove nastavne jedinice pod naslovom *Posmatraj*, u centru pažnje su narodne nošnje i jela koja su zapravo postala regionalna, fuzija i deo svačije tradicije i običnog života. Naglaskom na narodnoj tradiciji, koja ne predstavlja deo savremenog društva i svakodnevnih situacija, zamagljuje se društvena dimenzija učešća, integracije i inkluzije nacionalnih manjina u Srbiji danas. Nikakav se akcenat ne stavlja na sličnosti, zajedničku tradiciju i baštinu stvorenu u okviru zajedničkog istorijskog iskustva ili lokalnih specifičnosti, kao ni usled stapanja tradicija, mešovitenih brakova i složenih identiteta. Stvara se predstava da različite etničke grupe (narodi) različitih tradicija, jezika i identiteta žive jedni pored drugih, „što je dobro, ali da se ne upuštaju u interkulturnu razmenu ili da se ne mešaju u okviru građanskog društva. Autor u nastavnoj jedinici *Svi imamo ista prava* (str. 81) navodi da „svi stanovnici nekog kraja, bez obzira na pol, uzrast, narod ili grupu kojoj pripadaju, imaju ista prava“. Ovim se iskazom podstiče ideja ravnopravnosti na svim nivoima društva te on predstavlja dobru polaznu tačku za prihvatanje etničke i svih ostalih vrsta raznolikosti. U Radnoj svesci uz udžbenik za treći razred (Žeželj, Klett, 2017) je u okviru sadržaja *Stanovništvo „našeg“ kraja* (str. 37) učenicima dat zadatak da zaokruže reči „važne za zajednički život ljudi u jednom kraju“. Izrazi obuhvataju razumevanje, toleranciju, strpljenje, uvažavanje različitosti, međusobno poštovanje, saradnju, ravnopravnost, odgovornost, itd. Ovaj zadatak ima za cilj da decu nauči da razlikuju ove reči ali ne ide korak dalje, ka njihovom shvatanju situacija u kojima deca ili odrasli pokazuju ili primenjuju željeno ponašanje. Učenici u jednom drugom zadatku treba da povežu nacionalne manjine i njihove maternje jezike. U odeljku *Provera znanja* (str. 44), učenicima se nalaže da zaokruže po čemu se sve mogu razlikovati stanovnici jednog kraja od stanovnika drugog kraja. Pored jezika, običaja i nacionalne kuhinje, autor među opcijama navodi i narodnu nošnju, što je tačan odgovor ali ne i deo uobičajenog iskustva, s obzirom na to da pripadnici nacionalnih manjina ne nose svoju narodnu nošnju svaki dan. Ponovo je naglasak stavljen na razlike a ne na elemente koji povezuju ljude različitog etničkog porekla. Iako su Nastavne listove za treći razred napisali drugi autori (Milovanović, Klett, 2017), oni predstavljaju dodatno nastavno sredstvo i odgovaraju sadržaju udžbenika. U odeljku *Prošlost i njeni tragovi* (str. 13) u zadatku broj 8 se učenicima nalaže da napišu imena znamenitih ljudi „iz naše prošlosti“ (o kojima se govori u udžbeniku) ispod njihovih slika. Sve ličnosti koje treba da prepoznaju su srpskog etničkog porekla/nacionalnosti. Jedan drugi odeljak *Stanovnici našeg kraja* (str. 14-15) bavi se pitanjem nacionalnih manjina. Odgovaranjem na postavljena pitanja, učenici treba da provere znanja o ravnopravnosti nacionalnih manjina i većine, nazivima različitih nacionalnih manjina koje žive u Srbiji i njihovim jezicima, folklornom identitetu i karakteristikama, srpskom državljanstvu i zajemčenim pravima, itd. U jednom konkretnom zadatku (str. 15) se kontekstualizuje multikulturno okruženje a od učenika iziskuje da utvrde sličnosti između većine i nacionalnih manjina u svakodnevnom kontekstu (žive na istoj teritoriji, imaju zajedničke školske obaveze, imaju ista prava, itd.).

U uvodnoj temi *Tragovi prošlosti* u udžbeniku *Priroda i društvo* za četvrti razred (Kovačević, Klett, 2017) se učenicima nudi skraćena retrospektiva prošlosti (str. 9-15). Tema počinje uputstvima o istraživanju lokalne istorije (škole, rodnog mesta) i spomenika kojima se neguju uspomene i sećanje na važne događaje i ličnosti. Na liniji vremena kao vizuelnom

didaktičkom nastavnom sredstvu je (u skladu sa nastavnim programom) prikazana samo srpska nacionalna istorija, odnosno istorija srpske države, čime se stvara pojednostavljena etnocentrična ali i nedosledna dimenzija prošlosti. Istorija srpske države počinje u srednjem veku ali se prekida sa osmanskim osvajanjima i ponovo počinje posle 350 godina, sa pobunama i ustancima tokom 19. veka i obnovom srpske državnosti. Potencijalna opasnost je da će učenici steći predstavu o tome da se istorija naroda meri samo postojanjem države, s jedne strane, i da su u srpskoj državi živeli samo Srbi (s obzirom na to da nije pomenuta nijedna druga nacionalna/etnička grupa koja je živela u Srbiji), s druge. Stoga bi oni mogli da zaključe da je država važnija od opstanka naroda. Tema *Stanovništvo Srbije* (str. 50-55) sadrži opšte podatke i njome se postavlja univerzalni okvir za uvođenje informacija o stanovništvu, uključujući različite društvene slojeve, te i nacionalne manjine. U nastavnoj jedinici *Odlike* u okviru ove teme predstavljene su osnovne informacije, u kojima se navodi da danas u Srbiji živi oko 30 nacionalnih manjina. Ističe se da je svo stanovništvo Srbije ravnopravno i da ima ista prava, bez obzira na nacionalnost, jezik, veroispovest ili običaje. Autori su uvrstili grafikon podataka iz popisa stanovništva sprovedenog 2011. godine sa preciznim brojevima pripadnika 19 nacionalnih manjina u ukupnom stanovništvu Srbije. Akcenat je na uzajamnom uvažavanju i toleranciji. Takođe se napominje da pripadnici nacionalnih manjina u određenim opštinama danas čine većinu stanovništva na lokalnom nivou. Učenici se obaveštavaju (str. 55) da pripadnici svih naroda i nacionalnih manjina imaju pravo da govore svojim jezikom i da se služe svojim pismom, te da im je time omogućeno da sačuvaju i neguju svoj jezik i običaje. Autori u okviru iste nastavne jedinice daju grafikon jezika koje govore nacionalne manjine u Republici Srbiji. Poslednji deo nastavne jedinice posvećen je najzastupljenijim veroispovestima u Srbiji (prikazan i na grafikonu). Stapanje i poistovećivanje nacionalnog identiteta sa veroispovešću je jedna od tendencija. Autori zaključuju da „poštovanje svog jezika, vere i običaja, ali i uvažavanje jezika, vere i običaja drugih, doprinosi ukupnom društvenom i opštem napretku države“. Ovaj zaključak omogućava učenicima koji pripadaju etničkoj većini da prihvate etničku raznolikost i multikulturno okruženje koje predstavlja opštu javnu dobrobit za celokupno stanovništvo Republike Srbije bez obzira na njegovo etničko ili versko poreklo. Deo udžbenika koji se bavi istorijom je (shodno nastavnom programu) posvećen istoriji Srba od srednjeg veka do danas. Ovaj narativ je dominantno etnocentričan i nema rodnu perspektivu žena (navedene su 33 istorijske ličnosti muškog pola, uglavnom iz političkog ili vojnog konteksta, i samo jedna ličnost ženskog pola – Simonida, koja se pominje kao zanimljiva činjenica). Nema ni jedne jedine informacije o nacionalnim manjinama, međukulturnim odnosima, mešanju naroda u celokupnom korpusu stanovništva ili o bilo kom integrativnom istorijskom procesu. Autori ne objašnjavaju multietničnost raznih regiona u savremenoj Srbiji. U diskursu koriste formulacije poput „naša istorija“, „naš narod“ (str. 151) čime posredno isključuju sve učenike koji ne pripadaju većini. Struktura Radne sveske (Kovačević, Klett, 2017) u potpunosti odgovara strukturi udžbenika. Zadatak u okviru teme *Stanovništvo Srbije* (str. 22) ima za cilj da proveri znanje učenika o nacionalnim manjinama. Autori promovišu koncept po kojem se nacionalne manjine nesporno poistovećuju sa određenim veroispovestima, čime se njihov identitet sužava. Učenici treba da popune tabelu u kojoj treba da navedu tri nacionalne manjine, jezik kojim govore i veroispovest koju praktikuju. U jednom drugom pitanju (str. 24) se od učenika traži da objasne zašto bi trebalo poštovati prava „drugih“. Didaktički materijal u delu o istoriji *Na putu do slobode* (str. 52) sadrži vizuelna sredstava kojima se podstiču nacionalni stereotipi. Među negativnim predstavama preovlađuje ona o Osmanlijama. Pitanjima u okviru ovog odeljka se neguje patriotsko i herojsko viđenje prošlosti posredstvom autostereotipa. Etnocentrična dimenzija materijala dodatno je naglašena isključivo muškom i političkom

istorijom. Multietnička dimenzija je prisutna jedino u okviru istorijskog prikaza stvaranja i postojanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, socijalističke Jugoslavije i Državne zajednice Srbije i Crne Gore. Tema *Simboli i stanovništvo Republike Srbije* u Radnim listovima za četvrti razred (Milovanović, Klett, 2016) sadrži zadatak kojim se od učenika zahteva da navedu najmanje pet naroda osim Srba koji žive u Srbiji (str. 8). Iako se odnosi na nacionalne manjine, činjenično i površno znanje predstavlja isključivi cilj ovog zadatka. Deo materijala sa istorijskim temama (str. 45-48) je strukturiran na način kojim se održava uobičajeni etnocentrični i činjenični pristup sa naglaskom na izuzetno emotivnom viđenju nacionalne srpske istorije koje bi moglo dovesti do razvoja mitskih i metaistorijskih pojmova o prošlosti. Nema nikakvog pomena nacionalnih manjina u istorijskom kontekstu.

b) Drugi ciklus obrazovanja

Srpski jezik i književnost

U analizi udžbenika iz Srpskog jezika za osnovnu školu dvaju izdavačkih kuća, **Klett i Zavoda za udžbenike**, nisu se mogle uočiti neke drastične razlike. Sadržaj udžbenika je sličan ali se naslovi i struktura razlikuju. Većina pesama i priča u svima njima ima za cilj da razvija i jača patriotska osećanja. Pravoslavlje i isključivo srpski folklor predstavljaju dva osnovna stuba ovih osećanja. Sv. Sava, pravoslavni manastiri i poznate freske koje zapravo simbolizuju srpsku srednjovekovnu državu, čvrst otpor osmanskom osvajanju lajtmotiv su raznih pesama, naročito onih u udžbeniku za sedmi razred (Šošo, Čitanka 6, Klett, 2017, str. 153-154; Nestorović, Čitanka 7, Klett, 2017, 29-65.). Narodna umetnost nacionalnih manjina se uopšte ne pominje. Na primer, u udžbeniku za peti razred se navodi da narodna pesma *Vila zida grad* potiče iz Crne Gore (Šošo, Klett, 2017, str. 9). Ova je dela uglavnom zapisao Vuk Stefanović Karadžić u 19. veku. Njega povremeno nazivaju rodonačelnikom izučavanja srpskog folkloru zbog njegovih zbirki narodnih pesama, bajki i zagonetki. Stoga je u ovim delima u centru pažnje srpska tradicija, koju u osnovni karakterišu pravoslavlje, srpski jezik i običaji i Turci kao najveći neprijatelji. Način na koji su Turci predstavljeni učvršćuje postojeće negativne stereotipe (Nestorović, Čitanka 6, Klett, 2017, str. 24-29). Nijedan autor ne daje prikladna didaktička uputstva koja bi učenicima mogla pomoći da se upoznaju sa istorijskim i kulturnim okruženjem u kojem su ove slike stvorene i da shvate mehanizam nastajanja stereotipa i njihovog posledičnog usađivanja u javno i kolektivno pamćenje. Iako glavni junaci nekih dela imaju muslimanska imena, kao što su Omer, Merima ili Hasanaginica, smatraju se srpskom kulturnom baštinom (Šošo, Čitanka 7, Klett, 2017, str. 19-23). Konačno, udžbenici iz Srpskog jezika oba izdavača su etnocentrični, zasnovani na pravoslavnoj veroispovesti i srpskom folkloru. „Drugi“ ne postoji osim kako bi se detaljno opisale patnje i visoke vrednosti srpskog naroda (npr. pripovetka Sime Matavulja *Pilipenda* o nasilnom prevođenju Srba u Dalmaciju u katoličanstvo (Šošo, Čitanka 7, Klett, 2017, str. 126-131). Radne sveske i udžbenici iz gramatike kao nastavna sredstva imaju za cilj da učenici bolje shvate i vežbaju gramatiku srpskog jezika. Stoga je donekle teško govoriti o ulozi manjina u njihovom sadržaju. Mogu se, međutim, izvesti određeni zaključci. Isključivo srpska imena se koriste u primerima različitih gramatičkih struktura. Zatim, kada je reč o stranim rečima, nema ni pomena reči iz jezika nacionalnih manjina, osim iz turskog i mađarskog (Lompar, Gramatika 6, Klett, 2017, str. 14). Gramatika za osmi razred uglavnom se bavi istorijom reforme srpskog jezika koju je sproveo Vuk Stefanović Karadžić. Odeljci su posvećeni raznim dijalektima srpskog jezika, kao i jezicima nacionalnih manjina. Pomenute su sledeće manjine: Albanci, Mađari, Slovaci, Rumuni, Bugari, Makedonci, Bošnjaci i Romi

(Lompar, Gramatika 8, Klett, 2017, str. 24). Informacije o jezicima nacionalnih manjina dopunjene su pitanjima o regionima u kojima žive nacionalne manjine i pismu koje koriste (latinici ili ćirilici). U pogledu Roma se zaključuje da nemaju matičnu državu ali da njihov jezik potiče iz Indije. Dnevnik Ane Frank jedno je najuobičajenijih mesta vezanih za osetljiva pitanja u književnosti. Ne iznenađuje da je našao svoje mesto u svim proučenim materijalima (Andrić, Čitanka 7, Zavod 2010, str. 154-156; Šošo, Čitanka 7, Klett, 2017, str. 192-196; Nestorović, Čitanka 7, Klett, 2017, str. 138-151). Kao što je nagovešteno u izveštaju u kome su analizirani programi, u udžbenicima za osnovnu školu našla se i veoma važna pripovetka *Deca*, Ive Andrića. Andrić se u ovom književnom delu bavio pitanjem etničke segregacije i osetljivih dečjih odnosa (u ovom slučaju, prema deci pripadnicima jeverjske etničke i verske zajednice) koji su refleksija stavova i odnosa društva u celini prema manjinama, marginalizovanim i slabijim. (Nestorović, Čitanka 8, 2017, 180-186).

Muzička kultura

Kao i u pomenutim slučajevima, u sadržaju udžbenika za peti razred (Stanković, Klett, 2016) nema ni pomena pitanja nacionalnih manjina. Stoga se u nastavnoj jedinici *Narodna vokalna muzika* (str. 62) pominje samo srpska muzička baština. Kompozitor Zlatan Vauda, koji je bio Slovenac ali je u udžbeniku jednostavno proglašen Srbinom (Stanković, 6, Klett, 2016, str. 24) ilustrativan je primer jednostavne asimilacije pripadnika drugih nacionalnosti (koje sada čine nacionalne manjine u Srbiji) i njihovog predstavljanja kao srpskih umetnika. Ovo je bila dobra ali neiskorišćena prilika da se objasni kako su pripadnici različitih nacionalnosti koji su živeli u Srbiji u velikoj meri doprineli razvoju srpske muzičke ili kulturne baštine. Isti je pristup primenjen i u udžbeniku za osmi razred (Stanković, Klett, 2012) u slučaju hrvatskog kompozitora Josipa (Štolcer) Slavenskog (str. 70), koji je u ogromnoj meri doprineo srpskoj muzičkoj sceni. Autor udžbenika, međutim, naglašava da je „Josip Slavenski je bio jedan od najdragocenijih i najplodotvornijih srpskih kompozitora, i jedan od prvih stvaralaca čija je muzika izašla van granica *naše* zemlje“. Još jedan netačan podatak odnosi se na činjenicu da je Slavenski zapravo živeo i radio u Jugoslaviji u kojoj je odnos prema nacionalnoj pripadnosti imao drugu konotaciju a ne u Srbiji kao nezavisnoj državi (umro je 1955. godine).

Geografija

Učenici se u šestom razredu upoznaju sa uobičajenim izrazima i pojavama društvene geografije na opštem nivou. Međutim, autori udžbenika (Kovačević, 6, Klett, 2016) nisu sprečeni da porede globalni/univerzalni sa lokalnim kontekstom. Tema *Stanovništvo i naselja na Zemlji* sadrži nekoliko nastavnih jedinica koje se odnose na pitanje nacionalnih manjina. U nastavnoj jedinici *Struktura stanovništva* (str. 57) se ukazuje na značaj poznavanja podataka prikupljenih popisom, kojima se omogućuje uvid u strukturu stanovništva. Učenici su obavešteni o složenom odnosu između ukupnog broja stanovnika i njihovog uzrasta, i društvene, polne, rasne, nacionalne, verske, obrazovne strukture, itd. Posle opisa izraza i koncepta naroda, koji se definiše kao zajednica ljudi „zajedničke istorijske prošlosti, zajedničke teritorije, istog jezika, kulture i veroispovesti“ (sic!), autori naglašavaju da u svetu postoji veoma mali broj država čije stanovnici pripadaju isključivo jednom narodu (str. 60) i da je „proučavanje nacionalne strukture posebno značajno za teritorije gde je prisutna velika raznovrsnost naroda koji na toj teritoriji žive (etnička heterogenost).“ Autori ne objašnjavaju zašto je važno istražiti nacionalnu strukturu niti daju

ikakvo didaktičko uputstvo u vezi sa ovim pitanjem, kao ni osnovno poređenje sa lokalnim primerom. Ističu da raznolikost postoji kao globalna pojava i daju primere kulturne raznolikosti posredstvom šest slika na kojima je predstavljena etnička raznolikost (na svim slikama je predstavljena u većoj meri rasna i folklorna nego etnička raznolikost a nekima od njih se podstiču postojeće stereotipe umesto da se oni razgrađuju, npr. pripadnik jevrejske zajednice je predstavljen slikom hasida tokom verskog obreda. Iako pitoreskna, ova slika učenicima ne pomaže da razumeju kulturni identitet pripadnika jevrejske zajednice koji žive u Srbiji i učestvuju u svakodnevnom društvenom životu). Autori insistiraju na tradicionalnom tumačenju naroda, ističući blisku povezanost nacionalnosti i verskog identiteta i na neki način poistovećuju ova dva stuba identiteta, smatrajući ih jedinstvenim. „Važna obeležja naroda su zajednička istorijska prošlost, zajednička teritorija, isti jezik, kultura i veroispovest“ (str. 60). Verska komponenta nije uvek odlučujuća odrednica nacionalnog identiteta u strukturi savremenog društva 21. veka. Takođe se ističe da je promenljivost nacionalne strukture stanovnika određenih teritorija uslovljena seobama, prirodnim priraštajem i asimilacijom, ali bez dodatne kontekstualizacije ili povezivanjem sa poznatim primerima iz lokalnog okruženja. Jedna od glavnih napomena bi se mogla odnositi na nepostojanje didaktičkih uputstava za sprovođenje malog istraživačkog projekta o nacionalnoj/etničkoj, verskoj ili jezičkoj raznolikosti lokalnog, srpskog okruženja. Nastavna jedinica *Migracije* (str. 64-65) sadrži brojna objašnjenja različitih vrsta, uzroka i posledica migracija. Jedan od zaključaka koji bi posredno mogao izazvati negativni stav prema migrantima i pripadnicima različitih etničkih grupa koje su se doselile u Srbiju je iskaz da „sa povećanjem broja stanovnika (usled doseljavanja), osim povećanja gustine naseljenosti, menjaju se sve ostale strukture stanovništva, rastu problemi nezaposlenosti, stambeni problemi i drugi.“ (str. 65). Ova formulacija deluje jednostrano i daje suženu sliku o migracijama, koje su ponekad nužne kako bi se popunili ispražnjeni prostori. Može se zaključiti da su migracije mahom negativne pojave koje remete postojeći red i ravnotežu i uglavnom izazivaju probleme. Pored toga, ovakvim pristupom ovoj materiji nije obuhvaćena humanistička dimenzija a nije dat ni primer kojim se ilustruju pozitivne posledice migracija, poput interkulturalne razmene, mešanja ljudi, saradnje, pružanja pomoći ljudima kojima je potrebna, itd. Didaktički odeljak *Zanimljivosti* sadrži podatke o Velikoj seobi Srba iz Osmanskog u Austrougarsko carstvo krajem 17. veka. Autori nažalost informacije o ovoj istorijskoj pojavi nisu povezali sa trenutnim okruženjem i regionalnim aspektima, uključujući nastajanje multikulturalnog identiteta autonomne pokrajine Vojvodine koja je do 1918. godine bila sastavni deo Austrougarskog carstva. U nastavnoj jedinici *Stanovništvo i naselja Evrope* u okviru teme *Regionalna geografija Evrope* (str. 102) su prikazane osnovne etničke grupe, jezici i veroispovesti u Evropi. Na spisku evropskih naroda su uvršćeni i oni koji čine nacionalne manjine u Republici Srbiji, ali, kao i u prethodnim slučajevima, autori su propustili priliku da ih povežu sa lokalnim kontekstom ili njihovim političkim/manjinskim statusom u Srbiji. Isti se koncept primenjuje u pogledu veroispovesti mada su, s druge strane, autori u vizuelnom delu lekcije pokušali da uvedu versku raznolikost preko slika verskih objekata (pravoslavne crkve u Beogradu, sinagoge u Budimpešti, katoličke katedrale u Kelnu, džamije na Pešteru). S obzirom na to da učenici izučavaju geografiju Republike Srbije samo u osmom razredu, džamija na Pešteru, koji se nalazi u Srbiji, za njih ostaje nepoznanica jer se u tekstu ispod slike ne pominje da je Pešter u Srbiji (str. 104). Prilika za dodatni razvoj svesti o multikulturalnom i multikonfesionalnom okruženju u Srbiji nije u potpunosti iskorišćena. U nastavnoj jedinici *Države na balkanskom poluostrvu* (str. 118-131) su predočeni podaci o narodima koji čine nacionalne manjine u Republici Srbiji. Republika

Srbija je prva zemlja koja se pominje u ovom odeljku. Autori navode podatke iz popisa (bez Kosova*²⁵) i da je Srbija multietnička zemlja u kojoj Srbi čine 82,96% stanovništva, a da Mađari čine 3,9%, Bošnjaci 1,8%, Romi 1.4% a Jugosloveni 1.1% stanovništva, itd. Učenicima su uskraćene informacije o etničkoj strukturi na Kosovu*, na kojem Albanci čine većinsko stanovništvo. S druge strane, autori se situacijom na Kosovu* bave u drugim kontekstima, poput prirodnog priraštaja. Didaktički oblik je nedosledan usled koncepta uključivanja i isključivanja podataka o Kosovu* a mogao bi i da zbuni učenike, koji su, u slučaju da su zainteresovani da dođu do podataka, prinuđeni da ih potraže izvan udžbenika, učionice a možda i izvan obrazovnog sistema. Neki su podaci relevantni a neki nisu. Informacije o zemljama sa kojima se Srbija graniči uglavnom su prikazane na neutralan i objektivna način. Izuzetak je deo nastavne jedinice posvećen Albaniji (str. 127). Dok se autori u opisu drugih zemalja uglavnom usredsređuju na fizičku geografiju, privredu, turizam i industriju, oni u slučaju Albanije na nekoliko mesta u tekstu daju negativnu sliku o toj zemlji ili naciji (npr. „Albanija je više decenija bila u dobrovoljnoj društvenoj i privrednoj izolaciji, što je delom posledica i njenog fizičkogeografskog položaja.“). Autori ističu neke karakteristike koje nisu prisutne u opisu drugih zemalja, poput niskog životnog standarda, zabrane religijskih obreda tokom perioda vladavine komunista, navode i da je Albanija privredno najslabije razvijena zemlja Evrope a njena industrija slabo razvijena. Jedino je turizam opisan kao pozitivna i prosperitetna odlika Albanije. Donekle sličan, premda znatno blaži pristup primenjen je u opisu Crne Gore. „Malo obradivih površina i planinskih pašnjaka ... nisu dobra osnova za razvoj poljoprivrede. ... Od ruda značajna su samo nalazišta boksita. Industrija je slabo razvijena.“ Kao i u slučaju Albanije, Crna Gora „svoj privredni razvoj bazira na turizmu“. Autori kao protivtežu ovoj negativnoj slici ističu turistički potencijal i prirodne lepote Crne Gore. Metodološka nedoslednost se odražava u činjenici da se u opisima Albanije i Crne Gore ističu nedostaci, za razliku od opisa drugih zemalja, u kojima prevladavaju pozitivni ili neutralni tonovi. Vežbe (zadatak br. 1) u Radnoj svesci (Kovačević, 6, Klett, druga godina 2016) koja nadopunjuje nastavnu jedinicu *Struktura stanovništva* (str. 32-33), posvećene su rekapitulaciji izraza vezanih za etničku, rasnu, polnu, versku i jezičku strukturu. Način na koji je strukturiran zadatak br. 4, zamišljen kao prepoznavanje kulturnih karakteristika, više ima za cilj identifikaciju različitih etničkih grupa na osnovu njihove rasnih i delimično verskih karakteristika (na osnovu slika). Zadatak br. 4 u delu o zemljama na Balkanskom poluostrvu, u odeljku o Srbiji (str. 81) učenicima nalaže da navedu „po redosledu manjinske nacije koje, u odnosu na celokupno stanovništvo Srbije (bez Kosova* i Metohije*), imaju više od 1% svog stanovništva“. Autori ponekad navode Kosovo* kao deo Srbije a ponekad ga ignorišu jer Albanci čine etničku većinu u tom regionu. Ova nedoslednost može izazvati konceptualnu zabunu među učenicima koji ne shvataju kada je Kosovo* deo Srbije a kada Kosovo* ne treba izostaviti ali ga ne treba ni primećivati. Ovim se pristupom ne podstiče afirmativni pristup i uvažavanje nacionalnih manjina, kog god etničkog porekla bile. Ovom vrstom pristupa se stvara diskriminacija među nacionalnim manjinama jer su relevantne i važne samo one koje čine više od 1% stanovništva. Time bi se među njima mogla stvoriti neka vrsta hijerarhija prava koje imaju. U delu o Bosni i Hercegovini (str. 83) se u zadatku br. 1 postavlja sledeće pitanje: „Koja tri naroda čine stanovništvo Bosne i Hercegovine?“. Problem sa ovim zadatkom je da se u njemu prenebregavaju sva osim tri najveća naroda koja žive u Bosni i Hercegovini. Ovom vrstom pitanja, kojom se stanovništvo jedne zemlje svodi samo na tri prepoznatljiva naroda, ne jača se svest o postojanju nacionalnih manjina u bilo kom regionu ili zemlji već se, naprotiv,

---

²⁵ Ovaj naziv ne utiče na stav o statusu i u skladu je sa Rezolucijom Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija br. 1244 i mišljenjem Međunarodnog suda pravde o kosovskoj deklaraciji nezavisnosti.

učvršćuju stereotipi. Pitanje je moglo biti formulisano tako da se proveri da li učenici znaju koja tri konstitutivna naroda čine etničku većinu u Bosni ali i da ostavi prostora za druge (Rome, Jevreje, Italijane, i mnoge druge). U odeljku o Albaniji (str. 87), učenicima je dat zadatak da odgovore na pitanje da li je životni standard u Albaniji nizak. U zadatku br. 5 (str. 88) im se nalaže da „objasne razloge niskog životnog standarda stanovništva u Albaniji“. Učenici treba da na ova pitanja/zadatke odgovore i da ih elaboriraju u skladu sa narativom u udžbeniku. Ovom vrstom zadataka se ne razvija nikakva vrsta interkulturalne osetljivosti. Niti oni doprinose razgradnji postojećih stereotipa o „drugom“, naročito o narodu koji u Republici Srbiji predstavlja nacionalnu manjinu a čiji su pripadnici učestvovali u nedavnom, još uvek nerešenom sukobu.

Učenici u osmom razredu izučavaju fizičku i društvenu geografiju Republike Srbije. Autori u temi *Stanovništvo i naselja Srbije*, konkretno, u nastavnoj jedinici *Osnovne odlike stanovništva Srbije* (Kovačević 8, Klett, 2015, str. 84) naglašavaju da podaci u toj nastavnoj jedinici nisu dosledni i da su delimični usled bojkota popisa sprovedenog 1991. godine od strane albanske nacionalne manjine. U nekim dodatnim napomenama se sugerše da su veliki problemi izazvani odbijanjem albanske manjine da učestvuju u popisu zarad ostvarenja zajedničkog cilja ali bez ikakvog objašnjenja političkog ili istorijskog konteksta. Autori u nastavnoj jedinici *Migracije* (str. 89) daju detaljan istorijski prikaz seoba Srba u 17. veku i njihovog naseljavanja u regionu današnje Vojvodine. Dolazak drugih naroda i etničkih grupa u region današnjeg Kosova* ili Vojvodine se takođe objašnjava bez dubljeg ulaženja u istorijsku pozadinu (verovatno u očekivanju da će ovaj istorijski koncept uzroka i posledica biti objašnjen u okviru predmeta Istorija). Ovaj delimični pristup stvara utisak da su organizovani i planirani postupci drugih bili isključivo usmereni protiv Srba. Objašnjava se da je usled migracija drugih nacionalnosti, konkretno Nemaca, Mađara, Slovaka, Čeha, i ostalih u Vojvodinu tokom 18. i 19. veka izmenjena etnička struktura i da je to imalo uticaja na današnju etničku strukturu u Srbiji, premda se ovaj istorijski proces odvijao u drugoj eri, drugoj zemlji (Habzburškoj monarhiji) i u drugačijem evropskom političkom okruženju. Bez obzira na to, autori ne primenjuju isti standard ocene promena do koji je došlo nakon doseljavanja Srba. Ponovo, bez ikakvog istorijskog narativa ili šireg objašnjenja, autori daju informacije (str. 89) o odlasku Nemaca iz Vojvodine polovinom 20. veka, pri čemu navode da su na njihova imanja planski naseljeni stanovnici iz nerazvijenih predela Jugoslavije, poput Bosne, Crne Gore, Hrvatske, Makedonije i Kosova*. Ovaj veoma važan deo migracija nije praćen nužnom kontekstualizacijom, već je dat samo kao informacija o promenama u strukturi stanovništva. Veoma osetljiva tema migracija kao dela ratova tokom devedesetih u Jugoslaviji je takođe prikazana uglavnom iz srpske perspektive (str. 90). Autori naglašavaju da je „veliki broj stanovnika zbog ratnih sukoba izbegao u Srbiju iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Slovenije“ ali i da se mnogobrojno nealbansko stanovništvo sa Kosova i Metohije* raselilo u ostale delove Srbije. U ovom se delu ne objašnjavaju sveopšte migracije celokupnog stanovništva (drugih naroda) pogođenih ratom. Ovim selektivnim i pristrasnim pristupom se stvara slika o Srbima kao viktimizovanom i jedinstvenom narodu bez ikakve uporedne kontekstualizacije da su i drugi narodi bili pogođeni ratom, i to u još većoj meri. U odeljku *Zadatak* na istoj stranici se učenicima nalaže da se raspitaju da li se neko iselio iz mesta u kome žive i da li je to uradio dobrovoljno i da li se neko doselio u njihovo mesto i zašto. Ova vrsta zadatka bi mogla da otvori prostor za diskusiju o prinudnom iseljenju iz Srbije (pripadnika određenih nacionalnih manjina koji su se osećali ugroženim) tokom ratova devedesetih godina, ali samo u ograničenom obimu. Međutim, u odeljku *Najvažnije činjenice*, autori, između ostalog, ističu da je popis 1991. godine bojkotovalo albansko stanovništvo na Kosovu*, kao i da je

poslednji popis u Srbiji sproveden 2011. godine, te da su podaci o etničkoj strukturi stanovništva na Kosovu* neprecizni usled političke situacije. Premda su ove informacije prikladne, teško da bi se mogle smatrati „najvažnijim činjenicama“ o seobama i glavnim odlikama stanovništva Srbije. Način na koji su istaknute mogao bi nerazumno da podstakne neke veoma snažne postojeće negativne nacionalne stereotipe o albanskoj nacionalnoj manjini u Srbiji.

Najznačajnija nastavna jedinica *Narodi, etničke i verske zajednice u Srbiji* (str. 98), koja bi se mogla iskoristiti kao kontekstualni okvir za učenje o manjinama u Srbiji, svedena je na četiri pasusa data u obliku teza i podataka. Nije data nijedna suštinska informacija o životu nacionalnih manjina u Srbiji danas, kao ni o njihovom položaju u političkom ili društvenom životu. Ova nastavna jedinica sadrži dve karte (etničkih grupa po opštinama i stanovništva po verskoj pripadnosti po opštinama) i dva grafikona (prvi „Manje etničke grupe Srbije (2011)“, možda je ovo greška i umesto toga je trebalo da piše „manjinske etničke grupe u Srbiji“; drugi „Zastupljenost manjih veroispovesti u Srbiji u procentima (prema popisu iz 2011. godine)“). Ilustracije se odnose na narodnu tradiciju (srpsku, vlašku i mađarsku). Izneti statistički podaci čine srž ove nastavne jedinice. Autori naglašavaju da pripadnici nacionalnih manjina u nekim lokalnim zajednicama čine većinsko stanovništvo a da Srbi čine 83% stanovništva cele države. Ukazuju na to da sve etničke zajednice koje žive u Srbiji imaju jednaka prava, shodno međunarodnim sporazumima. Autori blisko povezuju etničko poreklo i versku pripadnost i poistovećuju ove identitete. U ovoj nastavnoj jedinici su prikazani uglavnom podaci i procenti, i geografska zastupljenost. Na mapama su vidljive samo nacionalne manjine koje čine većinu na lokalnom nivou, dok su manjine koje žive u velikim gradovima stopljene. Struktura ove nastavne jedinice razlikuje se od strukture drugih nastavnih jedinica, jer uglavnom sadrži grafikone, mape i podatke, bez nužnih objašnjenja i kontekstualizacije. Ona ne sadrži narativni deo i strukturirana je kao zbirka teza i različitih podataka. Učenicima je u ovoj nastavnoj jedinici dat zadatak (str. 101) da uporede kartu etničke strukture stanovništva s kartom veroispovesti i izvedu zaključke. Ne navodi se koju bi vrstu zaključaka učenici trebalo da izvedu (uparivanje, poistovećivanje naroda i veroispovesti; netransparentni podaci; stapanje i asimilacija, kolektivni identitet naspram pojedinačnog, itd.). Nastavna jedinica *Značaj proučavanja lokalne sredine ili zavičaja* u okviru teme *Zavičajna geografija* (str. 167) formulisana je u obliku teza i više liči na skup smernica o projektnom zadatku o lokalnoj zajednici. Učenicima se u smernicama, između ostalog, nalaže da istraže poreklo stanovništva, utvrde iz kojih su se regiona doselili u određeni deo Srbije i kada. Primenom upitnika ili ankete, ili jednostavno, primenom postojećih statističkih podataka, učenici treba da utvrde nacionalni sastav stanovništva, navedu etničke zajednice i istraže njihove međusobne odnose. Akcenat treba staviti na uzajamnu saradnju i razumevanje, poštovanje različitosti, itd.). U vežbama u Radnoj svesci (Kovačević, 8, Klett, 2016), zadaci i sadržaj o seobama (str. 66-67) formulisani su na etnocentričan način i stvaraju utisak da su seobe bile posledica političke agende velikih političkih sila i da su pogađale samo srpski narod. Zadaci i pitanja u vezi sa temom *Narodi, etničke i verske zajednice u Srbiji* (str. 70) insinuiraju neraskidivu povezanost nacionalnog identiteta i pripadnosti određenoj religiji. Veroispovest je izjednačena sa nacijom. Autori su u ovoj jedinici zadali samo tri zadatka (njih dva su vezana za odnos između etničkih zajednica i veroispovesti).

Istorija

a) Udžbenici izdavačke kuće Klett

Prva istorijska pojava vezana za pitanje savremenih nacija i manjina deo je sadržaja koji se podučava u sedmom razredu osnovne škole. Nastavna jedinica *Srbi u Osmanskom carstvu* u okviru tematske celine *Srbi od početka XVI do kraja XVIII veka* (Bečanović 7, Klett, 2017, str. 47-50) prva je koja se bavi ovom vrstom pitanja. Autori se glavnom temom bave isključivo iz etnocentrične perspektive. Oni u pogledu seoba pominju jedino kretanje srpskog stanovništva, pri čemu ne naglašavaju njegove kontakte sa starosedecima regiona u koje se doselilo. Učenici mogu da steknu utisak da su se samo Srbi selili u većem broju i da su živeli odvojeno od drugih naroda u Habzburškoj monarhiji. Pristup obavezama podanika sultanu u Osmanskom carstvu predstavljen je na isti način. Jedino se Srbi, i ni jedna druga etnička/verska grupa, pominju kao stanovništvo koje je moralo da plaća danak i poreze. Ovim se pristupom stvara pogrešna slika o sopstvenoj istorijskoj izuzetnosti. Međutim, deo o određenim kulturnim pravima hrišćana i Jevreja u Osmanskom carstvu (str. 49-50) predstavlja dobar primer. Druge etničke grupe se ne pominju u širim istorijskim procesima i okviru. Nastavna jedinica *Seoba Srba* (str. 59-63) bavi se temom seoba krajem 17. i tokom 18. veka iz Osmanskog u Austrougarsko carstvo, u region južne Ugarske, sad AP Vojvodine u okviru Republike Srbije. Nema pomena nijedne etničke grupe ili zajednice koja je živela u regionu u kojem su se nastanili Srbi koji su se doselili. Albanci su jedina nacionalna manjina koja se pominje u kontekstu seoba, navodi se da su oni (zajedno sa Tatarima) vršili zločine protiv Srba, tokom odmazde Osmanske vojske nakon Austrougarsko-Osmanskog rata u delovima Kosova*. Nastavna jedinica *Srbi pod habzburškom i mletačkom vlašću* (str. 66) sadrži neprecizne formulacije u narativnom delu lekcije koje stvaraju pogrešnu predstavu da su Srbi bili etnička većina u gradovima u kojima su živeli zajedno sa drugim etničkim grupama, poput Mađara. Istorijske informacije poput ove treba preciznije da budu formulisane kako učenici ne bi stekli pogrešnu predstavu. Autori ne pristupaju s oprezom osetljivim pitanjima etničke i kulturne raznolikosti a neke formulacije podstiču negativne predstave o multietničkim zajednicama u Mletačkoj republici (npr. Mletačke vlasti nisu „sprečavale ni Rimokatoličku crkvu u njenom nastojanju da srpsko stanovništvo prevodi u katoličanstvo, što se češće dešavalo u etnički mešovitim i gradskim naseljima.“). Ne navode se etničke grupe koje su činile ove zajednice kao ni one koje su se graničile sa Srbima. S druge strane, autori učenike zbunjuju jer naglašavaju da život Srba u Mletačkoj Republici nije bio težak zato što su srpsko stanovništvo činili „slobodni seljaci koji su jedino bili dužni da državi plaćaju porez“. Neki od iskaza sadrže podatke koji su nebitni ali bi mogli imati negativnu konotaciju (npr. autori u nastavnoj jedinici o *Prvom srpskom ustanku* (str. 113) naglašavaju da je srpska vojska dobila bitku u kojoj je poginuo „veliki broj bosanskih islamizovanih aga i begova“). Jedan od najočiglednijih propusta je nevidljivost ijedne druge etničke grupe osim Srba (npr. u odeljku *Stanovništvo i privreda* (str. 127), autori ne daju nikakve informacije o tome ko je osim Srba još živio u Kneževini Srbiji tokom 19. veka). U okviru teme *Srbi u XIX veku* i nastavne jedinice *Druga vladavina Miloša i Mihaila Obrenovića* se u odeljku *Spoljna politika* pažnja usredsređuje na anti-osmansko balkansko savezništvo, pri čemu autori stvaraju pozitivnu sliku o hrišćanskim narodima okupljenim u taj savez (Grčka, Crna Gora, Rumunija, kao i hrvatske i bugarske revolucionarne organizacije). Nažalost, međusobni odnosi i saradnja između balkanskih naroda ističe sa samo u kontekstu političkih i vojnih državnih savezništava ili političke istorije. Nedostaje svakodnevni kontekst (trgovina, običaji, svakodnevni život, mešani brakovi, itd.). Nastavna jedinica *Berlinski kongres* (str. 135) na kojem su Srbija i Crna Gora postale nezavisne države je krucijalno mesto na kojem su izostavljena prava manjina. Autori naglasak stavljaju na proces i odluke vezane za dobijanje suvereniteta, **ali uopšte ne pominju stav 35, u kojem je**

eksplicitno uređen status nacionalnih i verskih manjina u nezavisnoj srpskoj državi na kraju 19. veka. (Dokumenti 1878, SKZ, prir. Vojvodić, Živojinović, Beograd 1978, str. 569) U nastavnoj jedinici *Srpsko društvo u XIX veku* (str. 139) se u odeljku o životu u gradovima navodi da su stanovništvo činili Turci, Grci, Jevreji, Cincari i Srbi, dok se Romi, koji danas čine više od 2% stanovništva Srbije, ne pominju kao relevantni, iako su živeli u Osmanskom carstvu i Srbiji kao njenom delu. Ceo diskurs u nastavnoj jedinici *Srbi u Habzburškoj monarhiji u XIX veku* (str. 149) usredređen je na međuetničke odnose, uglavnom u periodima sukoba. Učenici stižu utisak da u mirnodopskim vremenima nije bilo nikakvih kontakata između etničkih grupa i da su sukobi, mržnja i netrpeljivost bili deo opšte svakodnevice. Uglavnom negativna razmatranja „druge“ nacije lajtmotiv su etnocentričnog pristupa (npr. „Srpski narod nije bio zadovoljan proglašenjem vojvodstva (Srbije i Tamiškog Banata zato što) ono nije obuhvatilo sve teritorije naseljene Srbima u južnoj Ugarskoj i što je u njemu bilo više Nemaca i Rumuna nego Srba.“). Istrgnut iz konteksta, ovaj bi iskaz mogao navesti na zaključak da je etnički homogena teritorija željeni i krajnji cilj. Ističe se da su Srbi većinu vremena bili u opasnosti od procesa germanizacije, kulturnog potčinjavanja Mađarima (str. 15), prevođenja u katoličanstvo ili islam, ili bilo koje druge vrste asimilacije. Odnosi između Srba i Hrvata u Habzburškom carstvu opisuju se kao odnosi saradnje usled neizbežnosti i potrebe a ne kao prirodna kolaboracija zasnovana na etničkim, jezičkim i kulturološkim sličnostima i zajedničkim političkim ciljevima. Naglašava se da su Srbi pokušali da budu politički ravnopravni sa Hrvatima, ali da je taj proces bio uglavnom ograničen. Izuzetak predstavlja odluka Hrvatskog sabora kojom je Srbima priznat kao poseban narod ravnopravan s hrvatskim. Nastavna jedinica *Srbi u Osmanskom carstvu u XIX veku*, odeljak *Srbi u Staroj Srbiji i Makedoniji* (str. 155) sadrži negativnu sliku o Albancima „Srbi su bili izloženi i nasilju islamizovanih albanskih plemena. Pripadnici tih plemena dolazili su iz susednih planinskih krajeva, napadali, pljačkali i otimali imovinu i naseljavali se na Kosovu* i Metohiji. Zbog stalne nesigurnosti za život i imovinu, srpsko stanovništvo masovno se iseljavalo u slobodnu Kneževinu Srbiju“. Ove istorijske činjenice nisu sporne, ali su prikazane kao jedini odnos između ove dve etničke grupe/naroda. Slično tome, autori podstiču sliku o Bugarima u kojoj se ističe njihova uloga u međusobnom sukobu. Zadaci u *Radnoj svesci (Bečanović 7, Klett, 2017)* u vezi sa nastavnom jedinicom *Srbi u Osmanskom carstvu* (str. 52) daju etnocentričnu perspektivu i usredsređuju se samo na stanovništvo Osmanskog carstva koje je bilo srpskog etničkog porekla, iako se zadaci odnose na opšta kulturna, vojna i ekonomska pitanja koja su važila i u pogledu pripadnika drugih etničkih zajednica. Ilustrujući istorijsku pojavu književnim delima, autori uključuju jedan izvod iz istoriografije (Dj. Slijepčević, *Istorija Srpske pravoslavne crkve*, Beograd, 2002) u kojem se Albanci pominju u neutralnom svetlu, ali je ceo kontekst (str. 67) u kojem Albanci naseljavaju bivše srpske zemlje na Kosovu* vezan za viktimizaciju Srba kroz istoriju. Deo u kojem je kontekstualizovan status žena koje su živele u Habzburškoj monarhiji u 18. veku (str. 71) predstavlja pozitivan primer. Autori su primenili odgovarajući pristup i od učenika zatražili da uporede prava žena u 18. veku i danas. Zadatak analize portreta kneza Miloša slikara Pavla Đurkovića (str. 123) na kojem je srpski vladalac obučen u skladu sa običajima tog vremena, odnosno nosi turban, predstavlja još jedan dobar primer razgradnje stereotipa. Učenici takođe treba da analiziraju razlike u odeći koju su nosili obični ljudi i društvena elita, kao i mešavinu kultura. Isti se portret koristi i u udžbeniku **Zavoda za udžbenike** ali bez didaktičnog obogaćivanja te i bez obrazovnog ishoda.

Iako se bavi savremenim pojavama, udžbenik iz **Istorije za osmi razred** (Vajagić, Klett, 2016) se ne bavi odnosom prema nacionalnim manjinama bilo kao delu stanovništva Srbije ili kao istorijskim temama u različitim kontekstima i situacijama. Pomen današnjih manjina ali u

istorijskom okviru vezan je za stvaranje nezavisnih balkanskih država nakon Berlinskog kongresa 1878. godine (str. 16-17). Balkanske države Bugarska, Grčka i Rumunija prikazane su isključivo u političkom kontekstu. Jedno kontroverzno pitanje odnosi se na Albance čije je političke aspiracije za nezavisnom državom osporavao Bismarck, a autori bez istorijske ili didaktičke kontekstualizacije navode njegovu izjavu da „ne postoji albanska nacionalnost“ (str. 16). Albanski put ka nezavisnosti se opisuje kroz konfrontaciju sa susednim državama i Osmanskim carstvom. Slika Albanaca se svakako ne poklapa sa slikom drugih nacija. Ostale balkanske nacije, neke od kojih danas čine nacionalne manjine u RS, pominju se u okviru različitih političkih programa na kraju 19. i početku 20. veka u kontekstu ujedinjenja Južnih Slovena (str. 32) i stvaranja balkanskog savezništva. U okviru nastavne jedinice *Moderna srpska država* (str. 36-37) su dati grafikoni ali su u njima prikazani samo udeli gradskog i seoskog stanovništva. Ne pominje se nijedna druga nacionalnost koja u Srbiji živi krajem 19. veka osim Srba. U segmentu o obrazovanju (str. 38) su uvedeni neki elementi rodne istorije. Mađari kao politički partneri Srba pominju se u okviru predloga saradnje između Srba i Mađara u antrfileu u kojem je data biografija Svetozara Miletića, srpskog političara iz Vojvodina (str. 44). Autori u okviru iste nastavne jedinice, *Srbi u Habzburškoj monarhiji*, pominju složene i teške srpsko-hrvatske odnose na neutralan način, ali ističu ulogu Katoličke crkve u procesu prevođenja Srba u rimokatoličku veru (str. 46), međutim, etnocentrični diskurs i dalje preovlađuje, naročito u opisu etničke strukture Bosne i Hercegovine na kraju 19. veka. Nastavna jedinica *Srbi u Staroj Srbiji* (str. 51) bavi se osetljivim odnosima između Srba i Albanaca na neutralan način i bez podržavanja negativnih stereotipa. Albanci se sledeći put pominju u kontekstu sukoba tokom povlačenja srpske vojske i naroda preko Albanije tokom Prvog svetskog rata (str. 81). Naglasak na Prvom svetskom ratu u nastavnom programu naveo je autore da ceo segment udžbenika posvete okupaciji Srbije tokom tog rata te da opišu stranu vladavinu, uključujući zverstva i asimilaciju koje su sprovodile bugarske i austrougarske okupatorske vojne snage. Negativna slika suseda (s izuzetkom Grčke i Rumunije) konstruisana je u nastavnoj jedinici *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (1918-1929)* (str. 114). Autori u opisu etničke strukture društva objašnjavaju da su Srbi, Hrvati i Slovenci bili ravnopravni konstitutivni narodi dok se Crnogorci i Makedonci nisu smatrali posebnim narodima. Slično tome, navodi se da je muslimansko stanovništvo svrstavano među Srbe ili Hrvate. U ovoj nastavnoj jedinici se konkretno navode sledeće nacionalne manjine: Nemci, Mađari, Albanci, Rumuni, Turci, Slovaci i Rusini. Etnička situacija u Kraljevini Jugoslaviji predstavljena je na neutralan način (str. 116-117). Autori su kreirali pozitivnu sliku o Ivanu Meštroviću kao hrvatskom/jugoslovenskom vajar i jednom od članova Jugoslovenskog odbora, naglašavajući njegov ogroman doprinos jugoslovenskom i srpskom kulturnom nasleđu (str. 124). Autori su uz glavni narativ o verskim zajednicama u Kraljevini Jugoslaviji predstavili grafikon na kojem su prikazani rezultati popisa stanovništva prema veroispovesti (pravoslavaca, rimokatolika, muslimana, evangelista, Jevreja, grkokatolika) i konfesionalna raznolikost. Period Drugog svetskog rata je uglavnom prikazan opisom nespornih zločina koje su drugi počinili protiv Srba i Jevreja (str. 158-160). Posleratni koncept *bratstva i jedinstva* (str. 183) opisuje se kao bratski odnos građen među narodima i narodnostima (nacionalnim manjinama), kao i jednakost svih građana u socijalizmu, ali se nacionalne manjine konkretno ne pominju po imenu. Unutrašnji nacionalni sukobi u socijalističkoj Jugoslaviji su predstavljeni kao uzrok raspada zemlje. Demonstracije Albanaca 1968. godine su predstavljene kao borba za politička i kulturna prava ali na nejasan način. Slično tome, demonstracije u Hrvatskoj (MASPOK) opisuju se kao antisrpski politički pokret (str. 187-188). U nastavnoj jedinici *Srbija i obnova državnosti* (str. 187) se obrađuje osetljivo pitanje problematičnih srpsko-albanskih odnosa a njeni autori kreiraju sliku o Albancima u

kontekstu dugotrajnog sukoba i političkih tenzija (str. 198-200). Neki od izvora predočeni u Radnoj svesci za osmi razred (Vajagič, Klett, 2015) odabrani su kao primer istorijskog prikaza (iz perspektive savremenika) regionalnih istorijskih veza i odnosa između država i naroda koji su bili ili konfliktni ili konstruktivni (str. 16, 21, 45, 48). Autori su u ovom nastavnom gradivu propustili priliku da kontekstualizuju doprinos istaknutih pripadnika drugih etničkih grupa/manjina stvaranju države, unapređenju privrede i razvoju evropskog duha društva u Srbiji (npr. Đorđa Vajferta, str. 34). S druge strane, autori se nisu dosledno držali didaktičkih metoda te su uključili kontroverzne historiografske tekstove koji nisu u potpunosti primereni uzrastu učenika a koji sadrže snažne iskaze i jednostrane perspektive kojima se kreira slika određenog susednog naroda čiji pripadnici danas predstavljaju nacionalnu manjinu u Srbiji (str. 39). Didaktička pitanja koje slede imaju za cilj da učenici shvate tekst ali ne otvaraju prostor za diskusiju. Autori su propustili još jednu priliku da povećaju svest o tome kako je stanovništvo određenih regiona postalo etnička supstanca koja će u političkom smislu postati nacionalna manjina jer nisu didaktički kontekstualizovali grafikone i tabele sa preciznim podacima o etničkoj strukturi regiona, itd. (str. 46, 87). Istorija Jevreja i odnos prema njima se konkretno obrađuju u sadržaju o istorijskim i terminološkim pitanjima, poput Holokausta, antisemitizma, geta ili ličnosti kao što su Ana Frank ili Hilda Dajč (str. 80, 109, 125). Interkulturalna dimenzija jugoslovenskog kulturnog prostora istaknuta je u zadacima o međuratnom periodu (str. 94-96). Najkontroverzniji i najneprikladniji tekst u ovoj publikaciji je izvod iz jednog istorijskog izvora o partizanskom pokretu i ulozi i položaju nacionalnih manjina tokom rata (str. 118). Nije izričito navedena ličnost čije se reči citiraju; iako je izvod uređen i možda ne odražava stvarni smisao, on nesumnjivo stvara izrazito negativnu sliku o nacionalnim manjinama: „Čišćenje državne teritorije od svih narodnih manjina i nenacionalnih elemenata [...] Postupak sa Arnautima, Muslimanima i ustašama prema njihovim zaslugama za njihova gnusna nedela prema našem življu tj. iste treba prepustiti „Narodnom sudu“ – prema Hrvatima koji su pod okupacijom Italijana, postupiti prema njihovom držanju u danom trenutku.“ Zadatak o demonstracijama Albanaca na Kosovu* 1968. nije praćen adekvatnom didaktičkim podrškom ili razradom. On u odsustvu valjane kontekstualizacije *a priori* stvara negativna i isključiva osećanja prema „drugom“, u ovom slučaju albanskom stanovništvu. Još jedna opasna perspektiva odnosi se na ratove devedesetih godina 20. veka (str. 149). U zadatku br. 7 se od učenika traži da navedu samo prostore na kojima je srpski narod bio izložen etničkom čišćenju. Nije postavljeno nijedno pitanje ili zadatak koji bi učenike podstakao da se bave žrtvama drugog nacionalnog porekla. S druge strane, zadatak br. 10 (str. 150-151) ima nekoliko ciljeva, uključujući da učenici utvrde da je shodno članu 1 Ustava Republika Srbija država srpskog naroda i svih građana koji u njoj žive (uključujući nacionalne manjine).

b) Udžbenici Zavoda

Nacionalne manjine jedva da se pominju u udžbeniku za sedmi razred (D. Bondžić, K. Nikolić, Istorija 7, Zavod za udžbenike, Beograd, 2016.). Sa stanovišta istorijskih perioda predstavljenih u ovom udžbeniku, veoma je teško govoriti o nacionalnim manjinama jer su i Srbi kao etnička grupa činili manjinu. Autori u tematskoj celini *Život u Srbiji* pišu o stanovnicima Beograda – osim Srba i Turaka, u njemu su živeli i Jevreji, Cincari i Grci. Nema ni pomena njihovog društvenog ili radnog statusa (str. 155). U ovom je udžbeniku predstavljen veoma kontroverzan stav prema Albancima koji su se krajem 17. veka doselili na Kosovo*. Nastavna jedinica *Seobe Srba* sadrži pasus o takozvanoj „drugoj seobi“. Iako je tema iseljavanje srpskog naroda na sever tokom 18. veka usled loših uslova života pod osmanskom vlašću, u tom se pasusu navodi da su pustošenja i pljačkanja sela i gradova i

duhovnih i kulturnih dobara nakon dolaska albanskih stočarskih plemena ostavila velike posledice na preostalo pravoslavno stanovništvo. Ovo se lako može pogrešno razumeti bez detaljnijeg objašnjenja (str. 54). Srpsko-crnogorski odnosi su u ovom udžbeniku predstavljeni u skladu sa starim nacionalnim nastavnim programom, uprkos činjenici da Državna zajednica Srbija i Crna Gora više ne postoji. Crnogorci su predstavljeni kao deo srpskog naroda a politički odnosi između dveju zemalja su u istorijskom smislu prikazani kao bratska pomoć istog naroda koji živi u različitim zemljama (str. 165). Koncept ili istorijska perspektiva nacionalnih manjina teško se može uočiti. Razlog tome verovatno leži u veoma eluzivnoj definiciji izraza „manjina“ i preovlađujućoj etnocentričnoj perspektivi.

S obzirom na to da su udžbenike za osmi i za sedmi razred napisali isti autori, oni u udžbeniku za osmi razred primenjuju isti pristup sličnim temama kao i u udžbeniku za sedmi razred (Bondžić, Nikolić 8, Zavod, 2015), npr. predstavljanju Crnogoraca (str. 42-45). Autori u uvodnoj nastavnoj jedinici o posledicama Berlinskog kongresa 1878. godine predstavljaju geopolitičku rekonstrukciju Balkana i na informativan i neutralan način najavljuju istoriju novih nezavisnih država, poput Grčke, Rumunije, Bugarske i Albanije (str. 25-26). Međutim, kao i autori izdavačke kuće Klett, oni su propustili da pomenu stav 35 Berlinskog ugovora, kojim se nacionalnim manjinama u Srbiji daju i jemče prava. Uzajamni odnosi sa narodima koji sada čine nacionalne manjine a koji su u to vreme bili susedi Srbije su rekonstruisani i predstavljeni prikazom političke, diplomatske i vojne istorije, uglavnom u kontekstu sukoba ili savezništava (str. 31-35). Srpsko-hrvatski odnosi, koji su često bili neprijateljski, pominju se u nastavnoj jedinici *Srbi u Austrougarskoj krajem XIX i početkom XX veka* (str. 46-50). Nastavne jedinice *Srbi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.* i *Srbi u Osmanskom carstvu od 1878. do 1912.* pružaju perspektivu o položaju srpskih etničkih zajednica u dvoma susednim carstvima. S obzirom na to da su Srbi bili tek jedan od naroda/etničkih grupa koji su živeli u tim zemljama, autori nisu predstavili nikakve značajne informacije o interetničkim odnosima ili istorijskim pojavama koje su kasnije uticale na stvaranje složenog multietničkog i multikulturnog prostora u Jugoslaviji a danas u Republici Srbiji. Nacionalni identitet se poistovećuje sa verskim, kako je doživljavan u davnoj prošlosti, ali ovo nije adekvatno kontekstualizovano te bi moglo dovesti do nekih nesporazuma. Autori pominju zajedničku borbu Srba, Hrvata i Muslimana za autonomiju od austrijske vlasti u okviru revolucionarnog pokreta Mlada Bosna (str. 54). Srbi su u drugim delovima Osmanskog carstva živeli zajedno sa Turcima i Albancima koji se opisuju kao zemljoposednici i feudalci. Pominju se i Bugari i turbulentni odnosi između njih i srpskog naroda u Makedoniji (str. 51-58). Teritorijalna ekspanzija i rast stanovništva su navedeni kao osnovne posledice u nastavnoj jedinici *Balkanski ratovi*. Navodi se da su pripadnici raznih etničkih grupa postali građani Kraljevine Srbije ali nisu date nikakve dodatne informacije (str. 59-65). Konkretni podaci o nacionalnim manjinama predstavljeni su u nastavnoj jedinici *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918-1912*, u kojoj se ističe da su tri navedena naroda imala konstitutivni status ali da su šestinu celokupnog stanovništva činile nacionalne manjine: Mađari, Nemci, Albanci, Rumuni, Slovaci i Rusini (str. 129). Date su i kratke informacije o različitim verskim zajednicama u Kraljevini: Srpskoj pravoslavnoj crkvi, Rimokatoličkoj crkvi, Islamskoj verskoj zajednici, protestantskoj, starokatoličkoj i Mojsijevoj jevrejskoj crkvi (str. 145-146). Kada je reč o rodnom pitanju tokom ratnog i međuratnog perioda, nekoliko je pasusa posvećeno ženama boricima i medicinskim sestrama tokom Prvog svetskog rata, ali se žene ne pominju ni u jednom drugom kontekstu (str. 80-81). U ovom je udžbeniku mesto našla samo spisateljica Isidora Sekulić koja se pominje među naučnicima i intelektualcima na početku 20. veka (str. 144-145). Nacionalne manjine i susedni narodi su predstavljeni ili kao neprijatelji ili kao žrtve u kontekstu globalnih ratova. Koegzistencija

različitih etničkih zajednica i naroda i njihova saradnja, kao i interkulturalni odnosi u mirnodopska vremena, nisu predstavljeni (npr. Romi i Jevreji se skoro uopšte ne pominju sve do poglavlja o kraju Drugog svetskog rata u Jugoslaviji). Oni su predstavljeni zajedno sa Srbima kao žrtve fašističkog režima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Međutim, autori naglašavaju kolaboraciju i istrebljenje Jevreja tokom kvislinškog režima u Srbiji tokom Drugog svetskog rata (str. 173-174). Autori konkretno pominju braću Baruh, Luja Daviča i Olgu Alkalaj među žrtvama masovnog progona Jevreja. Albanska nacionalna manjina na Kosovu* je opisana kao pobunjenička i uvek na strani neprijatelja, kroz opise brutalnosti koje su albanske trupe činile na Kosovu*, italijanskoj okupacionoj zoni (str. 173). U gradivu o posleratnom periodu se samo u par reči pominju pobune Albanaca (1969, 1971. i 1981. godine) i pritisci koje su vršili na svoje srpske susede. Takođe se navodi da je SFRJ u ime „bratstva i jedinstva“ pomogla mnogim doseljenicima iz Albanije u njihovoj potrazi za boljim životom (str. 219-229). Međuetničke tenzije i pritisak albanskog stanovništva na Srbe, kao i etnički motivisani zločini koje su izvršili na Kosovu*, opisani su u antrfileu u nastavnoj jedinici *Suočavanje sa krizom i raspad SFRJ* (str. 235). Nastavna jedinica *Ratovi za jugoslovensko nasleđe* (str. 236-237) bavi se sukobljenim narodima ali se u njoj Bošnjaci nazivaju Muslimanima. Autori zaključuju da su posledice sukoba bile podjednako katastrofalne za sve stanovnike, bez obzira na nacionalnu ili versku pripadnost (str. 237). Ova se nastavna jedinica završava informacijama o sistematskom iseljavanju Srba i „drugog nealbanskog“ stanovništva sa Kosova* nakon NATO bombardovanja (str. 239). Udžbenik se završava nastavnom jedinicom *Srbija i srpski narod na početku XXI veka* u kojoj su navedene odredbe Ustava po kojima je Srbija država srpskog naroda i svih građana koji u njoj žive i koja se, između ostalog, zasniva na ljudskim i manjinskim pravima (str. 242).

Likovna kultura

U udžbeniku za peti razred (Filipović, Klett, 2018) nisu predstavljene nikakve informacije o umetničkoj baštini, nasleđu ili doprinosu slikara, vajara ili arhitekata koji pripadaju nacionalnim manjinama u Srbiji. Odabir ilustracija (str. 38) raznih slika uključuju jednu ne previše poznatu sliku koja je, međutim, kontroverzna zbog svog naslova, „Cigansku Madonu“ poznatog venecijanskog slikara Ticiano iz 16. veka. Autori su mogli pažljivije da odaberu ilustrativni materijal s obzirom na uzrast učenika i naziv slike, koji bi mogao imati uvredljivu konotaciju. Umesto nje su mogli da odaberu sličnu sliku u didaktičkom smislu koja pokazuje uravnoteženu decentralizovanu kompoziciju (npr. Belinijevu „Detroitsku Madonu“) naročito jer je Ticianova slika ime dobila u 19. veku usled rasnih elemenata (tamnije kose i oči) i jer bi mogla da dovede do učvršćivanja stereotipa. Nastavna jedinica *Islamska umetnost* u udžbeniku za šesti razred (Filipović, Klett, 2016, str. 82) ima veliki potencijal za jačanje svesti i osetljivosti za raznolikost i uvažavanje identiteta „drugog“. Nažalost, autorka nije u potpunosti shvatila mogući obrazovni pristup ovoj temi niti ju je na odgovarajući način sproveo u udžbeniku. Autorka ni na koji način nije povezala ovu vrstu umetnosti i lokalnu srpsku ili balkansku kulturnu baštinu. Slično je i u udžbeniku za sedmi razred (Filipović, Klett, 2017), u nastavnoj jedinici *Arabeska* (str. 8-10). Autorka daje informacije o različitim umetničkim tradicijama, stilovima i žanrovima u kojima se ovaj grafički element koristi. Napominje da je arabeska posebno zastupljena u islamskoj umetnosti kao ukrasni-dekorativni element (i daje primer islamske umetnosti iz Španije). Međutim, svi ilustrovani primeri vizuelne arabeske iz srpskog kulturnog okruženja vezani su isključivo za srpsku sakralnu, pravoslavnu umetnost, a ne za umetničku ili kulturnu baštinu ijedne nacionalne manjine (Bošnjaka, Albanaca, itd.). Nastavna jedinica *Amblem, grb,*

heraldika, logotip u udžbeniku za osmi razred (Filipović, Klett, 2014, str. 20) predstavlja sjajnu priliku za uvođenje etničke raznolikosti, složenih istorijskih slojeva i multietničke supstance srpskog društva. Ova nastavna jedinica se ne koristi kao sredstvo za uvođenje različitih i složenih identiteta „drugog“. Svi amblemi i logoi predstavljeni u sadržaju ove nastavne jedinice su ili srpski (srednjovekovni) ili strani. Pristup ovoj temi bi mogao obuhvatati vizuelno predstavljanje multikulturnog porekla ili lokalnih identiteta. Prikazivanje srpske heraldike nije samo po sebi kontroverzno, ali bi u multikulturnom društvu, poput srpskog, učenici trebalo da uče više o „vizuelnom predstavljanju drugog“. Grbovi lokalnih zajednica i gradova poput Sombora, Subotice, Novog Pazara ili simbol Roma (točak), itd. mogli bi biti dobri primeri složenog istorijskog identiteta.

2.2 Gimnazija

Srpski jezik i književnost

Proučeni su udžbenici dvaju izdavača, kuće Klett i Zavoda za udžbenike, a ni ovde se nisu mogle uočiti neke ogromne razlike. Sadržaj je više manje isti, odabir autora i njihovih dela je hronološki, a u udžbenicima se osvetljavaju istorija književnosti i književni pokreti i njihovi najpoznatiji pisci proze i poezije. Broj pisaca proze i poezije iz regiona u udžbenicima izdavačke kuće Klett je veći. Na primer, u poglavlju o romantizmu u udžbeniku Zavoda za drugi razred pominju se samo hrvatski autor Ivan Mažuranić i slovenački pisac France Prešern (Nikolić, Zavod, 2014, str. 121-133) dok se u Klett-ovom udžbeniku za isti razred pominje čak i pesnik iz Makedonije, Konstantin Miladinov (Pavlović, Klett, 2017, 190-199). Slična je situacija i u ostalim poglavljima posvećenim književnosti iz regiona. Sadržaj udžbenika za prvi razred uglavnom je posvećen srpskom folkloru i narodnoj poeziji. Nastale u vreme osmanske okupacije i zapisane u vreme borbi za oslobođenje i nezavisnost od Osmanskog carstva, ove pesme su izuzetno patriotske i projektuju veoma negativnu sliku o osmanskim Turcima. U udžbeniku za drugi razred su prikazani autori iz 18. i 19. veka, uključujući priče Sime Matavulja o ljudima u Dalmaciji, koje donekle daju uvid u život franciskanskih monaha, ali bi se to teško moglo smatrati temom vezanom za manjine (Pavlović, Klett, 2017, str. 242-337). S današnje tačke gledišta u smislu slike i predstave o „drugom“ je veoma osetljiv dramski spev *Gorski vijenac* Petra Petrovića Njegoša (Pavlović, Klett, 158-163). Ovo književno delo bi moglo proizvesti neka negativna osećanja prema pripadnicima druge veroispovesti ako nije valjano didaktički strukturirano i dovedeno u pitanje. Pripadnici romske nacionalne manjine su tokom 19. i 20. veka, naročito u vreme romantizma, bili nazivani Ciganima. Ova se pojava odražava i u književnosti (Pavlović 2, Klett, str. 66-77; Bajić, Čitanka 3, Klett, 2016, str. 142-157, 207-209). Iako se nazivaju Ciganima, Romi ovde simbolizuju slobodu i divlju ali i neiskvarenu prirodu. Život Jevreja opisan je u priči *Rafina avlija* Isaka Samokovlije, pisca sefardskog porekla iz Bosne (Bajić, 3, Klett, 260-270), kao i u pesmama Oskara Daviča, jugoslovenskog romanopisca i pesnika, takođe jevrejskog porekla (Bajić, 3, Klett, str. 317-320). Završni razred je uglavnom posvećen podrobnom izučavanju književnosti 20. veka. Stoga su u udžbenicima za četvrti razred predstavljene brojne priče i pesme inspirisane svetskim ratovima i njihovim tragičnim ishodima. U radovima Ive Andrića i Meše Selimovića, čiji su romani *Prokleta avlija* i *Derviš i smrt* proglašeni remek delima srpske književnosti, prikazan je život muslimanskih stanovnika Srbije i Bosne (Bajić, 4, Klett, 2016, str. 187-203). Učinjeni su neki ali nedovoljni

pokušaji uključivanja folkloru i književnosti nacionalnih manjina. Neka dela navedena u udžbenicima stvaraju izuzetno negativnu sliku o drugom, što je razumljivo jer su većinom nastala tokom rata ili ubrzo po njegovom završetku. Lako može doći do njihovog pogrešnog razumevanja ili tumačenja. Potrebna su pažljivija uputstva, kako za nastavnike tako i za učenike.

Sociologija

Udžbenik (Vuletić, Klett, 2015) ne bavi se na eksplicitan način pitanjem nacionalnih manjina mada se u jednoj nastavnoj jedinici bavi kategorijom etničkih grupa. U njemu se sledi epistemološka struktura i daju ključni izrazi iz sociologije kao društvene nauke ali bez didaktičkog/pedagoškog prilagođavanja svakodnevnom kontekstu i diskursu. Nema pomena izraza **nacionalna manjina**. Na primer, autor u nastavnoj jedinici *Etnička grupa, rasa i nacija* u okviru teme *Nacija i nacionalizam* daje definiciju etničke grupe kao one određene zajedničkim obeležjima poput jezika, rase religije, porekla i običaja. Aspekt manjine je postavljen na opštem nivou i povezuje se sa očuvanjem kulturnog identiteta, pri čemu autor koristi izraz manjinska grupa ali samo u kulturnom kontekstu i u pogledu pitanja asimilacije (str. 160). Objašnjava se značaj etniciteta i očuvanja etničkog identiteta u okviru kulturne ili političke autonomije rezervisane za manjinsku grupu u jednoj zemlji. Autor potom uspostavlja odnos između nacije i države i navodi da je teško zamisliti postojanje nacije bez veze sa državom (str. 162). Ovu je definiciju teško povezati u okviru postojećeg, široko prihvaćenog pojma *nacionalne manjine*, naročito u vezi sa etničkim grupama/manjinama koje žive u Srbiji, kao što su Romi, Bunjevci, Rusini, Aškali, Goranci i ostali koji nemaju matičnu državu ali uživaju status nacionalne manjine. Političkom konotacijom nacije (str. 162) se jasno povlači razlika između nacije i etničke grupe ali se ova divergencija ne smešta u svakodnevni kontekst. Autor u nedovoljno razvijenom didaktičkom segmentu ove lekcije učenicima nalaže da sprovedu elementarno istraživanje o tome koje etničke grupe žive u njihovom mestu i utvrde po čemu se one međusobno razlikuju. Ovo je jedino mesto u udžbeniku na kojem se etničke manjine kontekstualizuju, doduše samo iz perspektive njihove posebnosti ali ne i inkluzije. U uputstvu se ne pominje dublje razumevanje već samo utvrđivanje na lokalnom nivou ali ne i u okviru opšteg društvenog konteksta u Republici Srbiji. Autor u nastavnoj jedinici *Savremeno društvo* u okviru teme *Moderno društvo* (str. 23) zaključuje da je pitanje **poštovanja ljudskih prava** opšte uzev postalo jedno od glavnih tema, bez daljeg objašnjenja tog izraza ili njegovog odnosa sa pitanjem manjinskih prava. Jezik se opisuje kao jedan od najboljih primera koji istovremeno pokazuje sličnost i različitost raznih kultura (str. 126). Nažalost, u ovom odeljku se ne navodi primer lokalnog srpskog ili regionalnog slučaja insistiranja na kulturnoj raznolikosti korišćenjem „istog ali različitog jezika“ (srpskog, hrvatskog, bošnjačkog i crnogorskog) kao dela strukture nacionalnog identiteta. Nastavna jedinica *Supkulture* u okviru tematske celine *Kultura* bavi se konceptima multikulturalizma i asimilacije. Nažalost, nedostaju reference ili primeri vezani za multikulturalno okruženje u Srbiji iz lokalne perspektive. Koncept multikulturalizma nije prisutan ni u didaktičkom segmentu ove nastavne jedinice. Retke informacije vezane za srpsku sredinu mogu se naći u okviru teme *Religija* (str. 135), gde autor navodi da je u Srbiji registrovano više od šezdeset verskih zajednica. Autor u okviru nastavne jedinice *Religija i savremeno društvo* (str. 143) pruža osnovne informacije o religioznosti u Srbiji, navođenjem statističkih podataka u antrfileu,

bez ikakvog pomena dominantnih veroispovesti nacionalnih manjina koje žive u Srbiji. Na kraju lekcije se postavlja samo jedno pitanje „Koje sve religijske zajednice postoje u mestu u kome živite?“ Ova vrsta zadatka ne podstiče predstavu i stavove učenika o pitanju multikonfesionalnog okruženja, međuveruskim kontaktima, toleranciji ili širem socijalnom uključivanju. U nastavnoj jedinici *Političke stranke* u poglavlju *Politika* pružaju se osnovne informacije o istoriji parlamentarizma u Srbiji, ali nije dat moderan kontekst. Prisustvo i učešće politički organizovanih nacionalnih manjina u današnjem srpskom političkom životu nisu vidljivi. Zadatak koji bi mogao podrazumevati neku vrstu istraživanja je onaj u kojem se učenicima nalaže da utvrde razlike i sličnosti između postojećih političkih stranaka u Srbiji, ali samo na opštem nivou. Može se, opšte uzev, napomenuti da autor skoro uopšte nije sproveo kontekstualizaciju socioloških pojava i procesa u modernom društvenom kontekstu u Republici Srbiji. Izuzetak su uputstva i zadaci u didaktičkom prilogu na kraju nastavnih jedinica.

Ustav i prava građana

Autor u nastavnoj jedinici *Ljudska prava i slobode* u okviru teme *Građanin i njegova prava i slobode u Republici Srbiji* (Gačanović, Klett, 2014, str. 135) uvodi ključne izraze, koncepte i dokumente o ljudskim pravima. Nastavna jedinica *Ljudska i manjinska prava u Ustavu Republike Srbije* (str. 151) bavi se osnovnim načelima vezanim za cilj garantija poštovanja manjinskih prava i zabrane diskriminacije. Učenici se upoznaju sa osnovnim pravima shodno Povelji UN, Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima, itd. Jedan deo nastavne jedinice posvećen je pravima pripadnika nacionalnih manjina (str. 158-159) a autor u njemu povlači razliku između nacionalne manjine i etničke grupe. Akcenat je na *individualnim* pravima pripadnika nacionalnih manjina, koja se navode, a u posebnom pasusu i na *kolektivnim* pravima nacionalnih manjina. Prikladan pristup ovoj materiji potkrepljen je primerom oglasa koji je objavila nacionalna novinska agencija (25.10.2011). Poseban se naglasak stavlja na zabranu diskriminacije, i izazivanje i podsticanje neravnopravnosti, mržnje i netrpeljivosti na nacionalnoj osnovi. Posebna podtema posvećena je zaštiti ljudskih prava u Republici Srbiji, uključujući prava pripadnika nacionalnih manjina. Pored zadatka da objasne suštinu (pojedinačnih i kolektivnih) prava nacionalnih manjina, učenicima se savetuje da pogledaju dokumentarni „Lepa Dijana“ o životu Roma u Srbiji. Pošto odgledaju film, učenici treba da odgovore na sledeća pitanja: da li Romi u ovom filmu uživaju sva prava koja su im Ustavom zagarantovana i da li se sami pridržavaju zakona. U didaktičkom delu su postavljena pitanja o zaštiti ljudskih i manjinskih prava, ulozi zaštitnika građana i instituciji poverenika za zaštitu jednakosti. U nastavnoj jedinici *Opština kao jedinica lokalne samouprave* se pominje Savet za međunacionalne odnose koji se osniva u nacionalno mešovitim sredinama i brine o ravnopravnosti i saradnji svih građana različitog nacionalnog porekla. U udžbeniku se pitanje nacionalnih manjina i njihovih prava obrađuje u skladu sa okvirom koji je uspostavljen nastavnim programom. Autor daje neke veoma korisne primere, materijale i zadatke koji bi trebalo da doprinesu povećanju svesti učenika iz većinske populacije o poštovanju i zaštiti prava manjina.

Geografija

Etnička i jezička struktura stanovništva je u nastavnoj jedinici *Strukture stanovništva* (Kovačević 2, Klett, 2015, str. 42) predstavljena više manje isto kao i u udžbeniku za

osnovnu školu (jer su nastavni programi slični). Ova bi nastavna jedinica mogla biti veoma informativna i obrazovna kada je reč o temi nacionalnih manjina. Ključni izrazi su dati na opštem nivou a nedostaju lokalna perspektiva i kontekstualizacija u konkretnom srpskom primeru. Autori ne daju nijedan primer iz lokalnog miljea koji bi mogao dovesti do prepoznavanja i jačanja svesti o manjinama koje žive u našoj zajednici. U jednog drugoj nastavnoj jedinici *Životni i kulturni standard stanovništva* (str. 46-48) predstavljene su univerzalne kategorije, bez ikakve veze sa lokalnom perspektivom ili pomena nacionalnih/etničkih manjina koje danas žive u Srbiji. I nastavna jedinica *Stanovništvo i kultura evropskih naroda* (str. 193-197) takođe ima za cilj da opiše univerzalne pojave i velike migracione tokove na opštem nivou (postkolonijalne ili one koji su usledili nakon Drugog svetskog rata). Osnovni problem utvrđen u prvom delu udžbenika (Kovačević 3, Klett, 2016) u nastavnoj jedinici *Granice i veličina Srbije* u okviru teme *Položaj, granice i veličina Republike Srbije* odnosi se na konkretan sadržaj u izdvojenom odeljku **Problemi pograničnih teritorija** o demarkaciji sa Republikom Hrvatskom i Bosnom i Hercegovinom (str. 20-21) Iz narativnog dela ove lekcije se izvodi zaključak da Republika Srbija uvek nudi konstruktivna rešenja za pogranične probleme koje „drugi“ odbijaju a da su predlozi druge strane na štetu Republike Srbije. Načinom na koji se pristupa ovoj osetljivoj temi podstiče se stereotip o pravednosti sopstvene nacije i zlonamernosti „drugih“. Autori u nastavnoj jedinici *Stanovništvo* (str. 84) u okviru teme *Stanovništvo i naselja Republike Srbije* daju neobičan opis multikulturnog i multietničkog srpskog društva koji je bliži nego inače predodređenom i isključivom stereotipnom objašnjenju i uporediv sa ostalim nacionalnim istorijama (npr „Vekovni život na raskršću i putevima osvajačkih vojski izazivao je stalne seobe i mešanja stanovništva. Zbog toga je danas stanovništvo Srbije višenacionalno i multikulturno.“). Nije očigledno da li je sadašnji multietnički i multikulturni srpski društveni milje pozitivna ili negativna posledica navedenih istorijskih tokova. U nastavnoj jedinici *Broj stanovnika, prirodni priraštaj, migracije i gustina naseljenosti* (str. 91) je dat istorijski prikaz promena u etničkoj strukturi stanovništva. Autori objašnjavaju nedoslednosti u rezultatima popisa iz 1991. godine, kada je albansko stanovništvo na Kosovu i Metohiji* bojkotovalo popis, kao i da poslednji popis 2011. godine na Kosovu* bojkotovalo srpsko stanovništvo na Kosovu* a u Srbiji i većinsko albansko stanovništvo u nekoliko opština na jugu Srbije. Ponovo se (str. 96) naglašava da su na etničku mapu Srbije poseban uticaj imale seobe tokom 17. veka, kada su Albanci naselili demografski upražnjen ispražnjene prostore Kosova i Metohije* (nakon odlaska Srba). Autori multietničku strukturu Vojvodine objašnjavaju velikim seobama tokom 18. i 19. veka „kada je na teritoriju Vojvodine planski doseljen velik broj Nemaca, Mađara, Čeha, Slovaka, Rumuna, Rusina i ostalih“. Ovakvo objašnjenje stvara pogrešan utisak da su Srbi bili starosedeoci u južnoj Ugarskoj, premda su se tamo doselili tokom Velike seobe (1690). U udžbeniku se u pogledu iseljavanja iz Srbije tokom 20. veka, ali u okviru socijalističke Jugoslavije, ističe iseljavanje nemačke manjine kao posledice Drugog svetskog rata, kao i iseljavanje Turaka, Albanaca i drugih pripadnika islamske religije u Tursku. Posebna se pažnja posvećuje egzodusu Srba i Goranaca sa Kosova* u periodu od 1960. do 1990. godine, usled zbog raznovrsnih pritisaka i nesigurnosti. Jedan segment nastavne jedinice posvećen je seobama vezanim za ratove devedesetih i raspad socijalističke Jugoslavije. Autori pominju samo doseljenike u Srbiju (srpskog etničkog porekla) a poseban naglasak stavljaju na iseljavanje sa Kosova* posle bombardovanja 1999. godine. Podtema *Nacionalna, verska i jezička struktura* (str. 104) je uglavnom predstavljena posredstvom grafikona, kao i u udžbeniku za osnovnu školu. Autori prikazuju etničku i versku strukturu u procentima ukupnog stanovništva kao i broj ljudi koji govori jezike nacionalnih manjina. Ova nastavna jedinica praktično nema narativni deo, osim tri kratka pasusa statističkih podataka. Nastavna jedinica *Turizam* (str. 180-187) bavi se istorijskim i

kulturnim nasleđem, ali kulturna i etnička raznolikost nije vidljiva a ni istaknuta kao pozitivan aspekt ove privredne grane. Najzastupljeniji su spomenici iz daleke prošlosti (praistorijski i starorimski), srednjovekovne srpske crkve i manastiri i antifašistički spomenici sagrađeni tokom socijalističke Jugoslavije. **Versko ili svetovno nasleđe drugih etničkih grupa/nacionalnih manjina se ne pominje.** Tema *Regionalne celine u Srbiji* (str. 192) sadrži informacije o nekim nacionalnim manjinama, kao i o njihovoj kulturnoj baštini (npr. o Altun-alem džamiji u Novom Pazaru, str. 194.). Autori u odeljku o Kosovu i Metohiji* (str. 198) poimence navode samo srpsku kulturnu baštinu dok se spomenici islamske kulture navode samo usput, uz napomenu da je ona najčešće predstavljena džamijama i hamamima. Objašnjava se da se etnička struktura na Kosovu* promenila nakon 1999. usled masovnog iseljavanja „nealbanskog“ stanovništva. Autori su odlučili da u odeljku o autonomnoj pokrajini Vojvodini prikažu praistorijsko, starorimsko i pravoslavno kulturno nasleđe dok kulturno nasleđe nacionalnih manjina nije vidljivo. Etnička struktura stanovništva predstavljena je na grafikonima i u procentima (str. 230). Od nacionalnih manjina se posebno pominju jedino Mađari, Hrvati i Slovaci.

Muzička kultura

Autorka udžbenik (Marinković, Zavod, 2016) uglavnom posvećuje srpskoj muzičkoj baštini u okviru južnoslovenskog umetničkog okvira. Pored srpske, autorka govori o pravoslavnoj liturgijskoj tradiciji „Makedonaca i Bugara, na koje je, kao i na Srbe“ uticala vizantijska kultura (str. 24-25). U udžbeniku se pominju i strani muzičari, poput Čeha Roberta Tolingera, Dragutina Čížeka i Dragutina Blažeka (str. 96), za koje se navodi da su dali veliki doprinos muzičkom životu u Srbiji u 19. veku, naročito narodnoj muzici. S druge strane Jožef Šlezinger (str. 95), Čeh jevrejskog porekla rođen u Somboru, koji se danas nalazi u sastavu Vojvodine, pominje se samo kao dirigent državnog orkestra tokom vladavine Miloša Obrenovića. Doprinos Šlezingera, pripadnika druge nacionalnosti, stvaranju srpskog kulturnog identiteta bio je ogroman ali je ovaj podatak izostavljen, premda bi se mogao iskoristiti kao dobar osnov za obradu pitanja nacionalnih manjina i drugih naroda u stvaranju srpskog nacionalnog umetničkog izraza i identiteta u 19. i 20. veku. Još jedan odličan primer ovakvog doprinosa bi mogao predstavljati rad i nasleđe Josipa (Štolcer) Slavenskog (str. 120-121). Njegovom delovanju u Srbiji i Jugoslaviji je posvećen čitav pasus ali se ne pominje da on nije zapravo bio srpski već hrvatski kompozitor, koji je rođen u Austrougarskom carstvu ali se u Beograd preselio između dva svetska rata i da je tu nastavio da živi i radi. O njemu se u udžbeniku govori u nastavnoj jedinici *Srpska muzika 20. veka*. Slična je situacija sa Mihovilom Logarom, koji se rodio u Rijeci. U delu o srpskoj muzici 19. veka u jednom drugom udžbeniku (Đurić, Dominanta, 2006), autorka pominje Jožefa Šlezingera (str. 133) ali ne i njegovo etničko/nacionalno poreklo. Ona, međutim, navodi da je u to vreme muzika u Srbiji bila orijentalna jer su je izvodili Turci i *Cigani*. Trebalo bi izbegavati ovu vrstu formulacija.

Likovna kultura

Autorka nastavne jedinice *Vrste likovnih i primenjenih umetnosti* u udžbeniku za drugi razred prirodnog smera (Županić, Klett, 2015, str. 13) u okviru poglavlja o arhitekturi ukazuje (u antrfileu) da je zgradu Gimnazije u Sremskim Karlovcima projektovao Julius Đula Partoš, koji je bio mađarski arhitekta, ali se njegov etnički identitet konkretno ne pominje.

U nastavnoj jedinici *Umetnost u Srbiji u drugoj polovini XX veka* (str. 126), autorka (ponovo u antrfileu) pruža podatke o „beogradskom slikaru jevrejskog porekla“ Leonu Koenu i navodi da je od njegove umetničke zaostavštine od 63 slika sačuvano samo 15 zbog pogroma Jevreja ali da je on ipak dao značajan doprinos umetničkoj sceni u Srbiji. Važnu ulogu igra i značajan hrvatski vajar Ivan Meštrović koji je predstavljen kao jugoslovenski umetnik s obzirom na to da su njegova velika dela naručena i stvorena u vreme Jugoslavije (njegova umetnička zaostavština ilustrovana je fotografijama njegovih dela u Beogradu, str. 129). Autorka u glavnom narativu pominje i crkvu sv. Antuna u Beogradu, delo Jože Plečnika, slovenačkog arhitekta, ali ne pominje njegovo etničko poreklo. Autorka u udžbeniku za drugi razred društvenog smera (Županić, Klett, 2016) predstavlja arhitektonsko nasleđe i umetničke stilove u Evropi, uključujući kulturno nasleđe iz Hrvatske (Zadra, Trogira, Šibenika) i Crne Gore (Kotora) (str. 58, 63). Nastavna jedinica *Islamska umetnost* sadrži pododeljak *Islamska umetnost na teritoriji Srbije* (str. 109-110) u kojoj se pominje i versko i svetovno nasleđe (česme, pijace, amami, konačišta, itd.) osmanske kulture. Autorka istorijske promene i procese kontekstualizuje očuvanjem ili uništenjem osmanskog arhitektonskog nasleđa u Srbiji, naglašavajući da su tokom i nakon ratova za oslobođenje rušene džamije i ostali orijentalni objekti „pa je slika o islamskoj umetnosti na ovim prostorima izmenjena u odnosu na tursko doba“ (str. 109). Tekst je obogaćen ilustracijama osmanskog nasleđa u Srbiji. Jedan antrfile (na str. 110) posvećen je mostu Mehmed-paše Sokolovića na Drini i njegovoj česmi na Kalemegdanu u Beogradu. U ovom delu se nalaze fotografije Altun-alem džamije u Novom Pazaru i Bajrakli džamije u Beogradu, kao i sažete informacije o osmanskoj kulturnoj zaostavštini na Sandžaku i u Beogradu. „Bogatu tradiciju umetničkih zanata Osmanlije su prenele i lokalnom stanovništvu pa je narodna umetnost u Srbiji do kraja XIX veka bila pod jakim uticajem orijentalne umetnosti.“ Dobar primer kulturne razmene. Važan didaktički deo posvećen je kulturnoj razmeni u Beogradu (str. 112) a učenici treba da istražuju odnose između istorije Muslimana i Jevreja na Balkanu i u Beogradu, kao i njihovu arhitektonsku tradiciju i uticaje. Nastavna jedinica *Kontrast svetlo-tamno* (str. 15) u udžbeniku za treći razred društveno-jezičkog smera (Županić, Klett, 2012) sadrži narativ o Danielu Libeskindu, koji je projektovao Jevrejski muzej u Berlinu posvećen istoriji Jevreja u Nemačkoj i njihovoj tragičnoj prošlosti tokom Holokausta. Autorka u nastavnoj jedinici *Barok* (str. 28) daje širi kontekst u kojem objašnjava uvažavanje raznolikosti i nacionalnih manjina „Tokom XVII razvijen je (u Holandiji) tolerantan odnos prema manjinskim grupama, pa je Amsterdam, kao najveći grad Holandije, primao izbeglice iz cele Evrope. Za razliku od ostalih gradova, u kojima su uglavnom morali da budu u izolovanim četvrtima – getima, Jevreji su u Amsterdamu mogli da se nastane unutar grada.“ U nastavnoj jedinici *Barok u srpskoj umetnosti* (str. 51) ističe se interkulturalna i međuveraska dimenzija, npr. u iskazu da Sentandreja predstavlja „riznicu barokne umetnosti Srba i drugih naroda koji su živeli na toj teritoriji“ a dati su i konkretni primeri (pravoslavne i katoličke crkve). Autorka takođe posvećuje prostor ulozi i zastupljenosti žena u umetničkoj baštini (str. 64 i 92). Deo nastavne jedinice *Arhitektura* u okviru tematske celine *Neoklasicizam u srpskoj umetnosti* (str. 66) posvećena je orijentalnom balkanskom arhitektonskom stilu u Srbiji (interkulturalnom spoju), kao i nemačkim umetnicima koji su bili sastavni deo kulturnog miljea u Srbiji (Fridrihu Kverfeldu, koji je projektovao Sabornu crkvu u Beogradu). Slika poznatog srpskog slikara Paje Jovanovića (Borba petlova) na kojoj je predstavljena uobičajena zabava, daje drugu perspektivu srpsko-albanske svakodnevice (str. 92). Ako bi se dodatno obrazovno i didaktički elaborirala, ova bi se slika mogla iskoristiti kao snažna poruka/sredstvo za razvoj interkulturalnih i demokratskih kompetencija. Skulpture Ribar sa zmijom vajara Simeona Roksandića predstavljaju još jedan dobar primer interkulturalne razmene. Ove dve

identične skulpture su početkom 20. veka istovremeno postavljene u Beogradu i Zagrebu te predstavljaju zajedničko kulturno nasleđe (str. 96). U odeljku *Arhitektura secesije u Srbiji* u udžbeniku za četvrti razred društveno-jezičkog smera (Županić, Klett, 2012) su u osnovnom narativu, a naročito u antrfileima (str. 48), predočene informacije o umetničkoj zaostavštini i biografije Ivana Meštrovića i Ferenc Rajhla, pripadnika drugih naroda koji su značajno doprineli razvoju srpske umetničke i kulturne baštine. Posebna se pažnja posvećuje pitanju umetnika emigranata i izazovima sa kojima su se suočavali ako su želeli da očuvaju slobodu izražavanja i ljudska prava (str. 90). Didaktički deo nastavne jedinice *Pariska škola* (str. 92), sadrži različite aktivnosti, uključujući zadatke o istoriji Jevreja u Beogradu 20. veka i savremenoj Srbiji. Ideja je da se učenici sa njihovom kulturnom zaostavštinom upoznaju ne samo kao sa jevrejskim već i kao sa neodvojivim delom srpskog kulturnog i istorijskog nasleđa. Nastavna jedinica *Primenjena umetnost prve polovine XX veka* sadrži važan segment o ženama u umetnosti i umetnosti za žene (slikarstvu, dizajnu, modi, itd.), s posebnim akcentom na umetnost Tamare de Lempicke (str. 100). U skladu sa opštim kontekstom, autorka u nastavnoj jedinici *Umetnost u Srbiji u prvoj polovini XX veka* na lokalnom nivou uvodi umetnost srpskih slikarki Nadežde Petrović i Milene Pavlović Barili, kao i žene koje su slikali slikari (str. 105, 110). Udžbenici iz likovne kulture obuhvataju razvijen pristup rodnoj ravnopravnosti. U antrfileu o arhitekturi (str. 112-113) su date značajne informacije o stranim arhitektama koji su radili u Srbiji, naročito o njihovom doprinosu kojim su ostavili trajni trag na srpski kulturni i urbani milje (npr. Jože Plečnik, slovenački arhitekta i njegovo najpoznatije umetničko delo Katolička crkva sv. Antuna u Beogradu).

Istorija²⁶

Treći razred

Teme i istorijske pojave koje se izučavaju u sedmom razredu osnovne i trećem razredu srednje škole su iste. Jedina je razlika u količini informacija koje su predočene u udžbenicima. Stoga je prilično sličan i iskazani stav prema manjinama. Bilo je veoma teško govoriti o nacionalnim manjinama u Srbiji pre Berlinskog kongresa (1878) jer su i Srbi kao etnička grupa predstavljali manjinu. Srpska država nije postojala a oni su živeli ili na teritoriji Osmanskog ili na teritoriji Austrougarskog carstva. Prava Srba pod Osmanlijama jedva da su i postojala. U poglavlju *Položaj i život Srba u Osmanskom carstvu* se naglašava da je Islam bila preovlađujuća religija a prisilna islamizacija uobičajena. Poseban je pasus posvećen danku u krvi kada su osmanski vojnici odvodili hrišćanske dečake. *Najviše onih koji su promenili staru veru bilo je među Albancima, ali je islam u znatnoj meri prihvaćen i među Srbima, naročito u Hercegovini, Bosni, Makedoniji i Raškoj oblasti* – što se lako može pogrešno protumačiti i shvatiti (Bondžić, 3, Zavod, 2014, str. 69). S druge strane, autori razgrađuju mit o procesu prevođenja u Islam, navodeći da su mnogi ljudi svojevoljno primili novu veru i da „Vlastela i narod, naročito u Bosni i Hercegovini, i Srbiji ... nisu u

---

²⁶ S obzirom na to da su teme i sadržaji u nastavnim programima za sedmi i osmi razred osnovne i treći i četvrti razred srednje škole isti, te da su i neki autori udžbenika za osnovne i srednje škole isti (Zavod za udžbenike, udžbenici za sedmi i osmi razred osnovne i treći srednje škole), u ovom izveštaju dajemo zajedničku, uporednu prezentaciju udžbenika za gimnazije u vezi sa zastupljenošću i načinu predstavljanja nacionalnih manjina.

„preveravanju“ videli ništa neobično.“ (str. 69). Obično osetljiva tema seoba Srba 1690. godine i doseljavanja albanskog stanovništva na teritorije sa kojih su se iselili obojena je neutralnim tonovima bez bespotrebnih atributa (str. 82). Seoba Srba je u udžbeniku koji je izdala kuća Klett takođe opisana na neutralan način, ali kontekst u kojem se albansko stanovništvo pominje je obično vezan za milje sukoba i „strahovite surovosti“ turske vojske, „prvenstveno Arbanasa i Tatara“ (str. 123). Isti se sadržaj ponavlja ali na još eksplicitniji način (str. 132).

Devetnaesti vek bio je period stvarnih ali i diplomatskih ratova za autonomiju i u ovom kontekstu se pominje koegzistencija Srba i Turaka, ali nema pomena drugih etničkih grupa koje su živele na istim teritorijama (str. 172-173). Usled loših uslova života pod Osmanlijama, ogromne grupe Srba pobile su kod austrijskog cara koji im je obećao brojne povlastice ako se pridruže njegovim vojnim trupama. U nekim kasnijim poglavljima se ovo predstavlja kao *primoravanje Srba da biju tuđe bitke* (Srbi su se, na primer, borili zajedno sa austrijskim vojnicima protiv Napoleona (Bondžić 3, Zavod, str. 76-96). Srpski narod je u toj zemlji živio zajedno sa Hrvatima, Rumunima, Mađarima i Nemcima. Napominje se da su postojala trvenja između hrvatskih i mađarskih plemića, s jedne, i novopridošlih Srba, s druge strane. Uprkos povlasticama koje su Srbi dobili od cara, Hrvati i Mađari su želeli da ih pretvore u kmetove (str. 97-98). Autori takođe pominju ulogu srpskog sveštenstva u sprečavanju unijaćenja Rumuna u Ugarskoj i Erdelju/Transilvaniji (str. 100). Iako je to bila opšta želja svih zemljoposjednika, u udžbeniku se veoma jasno naglašava njihov nacionalni identitet, što može dovesti do neprijatnih osećanja prema drugima. U poglavlju *Dubrovnik i Srbi u mletačkoj Dalmaciji i Boki* se pominju katolički Srbi koji su živeli u gradu Dubrovniku (Bondžić, 3, Zavod, str. 103-107). Autori u nastavnim jedinicama o životu u Srbiji u 19. veku naglašavaju da su u Beogradu, novoj prestonici Srbije, živeli Srbi ali i etničke grupe Turaka, Jevreja, Grka i Cincara (Bondžić 3, Zavod, str. 180-199).

Prve deskriptivnije i značajnije informacije o drugim etničkim zajednicama pojavljuju se u udžbeniku koji je izdala kuća Klett u nastavnoj jedinici *Beogradski pašaluk krajem XVIII i početkom XIX veka* (Dabić, 3, Klett, str. 217). Autori pominju da su u ovom regionu osim Srba živeli i Turci, Rumuni, Romi, Jevreji i drugi, ali ne pružaju nikakvu društvenu ili kulturnu kontekstualizaciju ovih informacija. Petar Ičko, trgovac i diplomata bugarskog ili grčkog porekla, prvi je pripadnik druge etničke zajednice koji se pominje među uvažavanim i znamenitim ličnostima iz istorije Srbije (Dabić, 3, 2015, Klett, str. 229). Autori u kontekstu regionalne istorije takođe daju biografiju Lajoša Košuta (Dabić, 3, Klett, str. 252). Srpsko-crnogorski odnosi su ponovo predstavljani na neobičan način. Srbi i Crnogorci se smatraju istim narodom a politički odnosi između dveju zemalja su u istorijskom smislu opisani kao bratska pomoć istog naroda koji živi u različitim zemljama (Bondžić 3, Zavod, str. 200-207). Stanovništvo Bosne i Hercegovine je bilo verski i etnički raznoliko u 19. veku. Zajedno su živeli Turci, (sefardski) Jevreji, Srbi, i Srbi koji su primili islam (Bondžić, 3, Zavod, str. 208-211). Kada je reč o narodima u Austrougarskom carstvu, oni su se stalno borili za prava nacionalnih manjina. U udžbeniku se navodi da su Srbi i Hrvati sarađivali u borbi za političko priznanje. Srbi su takođe od vlasti zahtevali autonomiju Rumuna u Ugarskoj. Navedeni su brojni primeri saradnje između manjina u Austrougarskom carstvu u cilju očuvanja njihovog nacionalnog i etničkog identiteta (Bondžić, 3, Zavod, str. 218-228).

Sukob između Mađara i Srba u okviru revolucionarnih događanja 1848/9. godine zauzima značajno mesto u udžbeniku koji je izdala kuća Klett, a autori posvećuju posebnu pažnju

procesima smanjenja građanskih/kulturnih prava Srba (Dabić, 3, Klett, str. 255). Naglašava se da su na geografskom prostoru na jugu Ugarske (sadašnje Vojvodine u okviru Srbije) živeli i Slovaci, Rumuni, Hrvati i Srbi. Autori, međutim, takođe ističu i saradnju između Srba i Mađara u pružanju otpora centralnoj vlasti u Beču (Dabić, 3, Klett, str. 256) i pozitivan stav prema Rumunima. I ovde se pažnja usredsređuje na komplikovane i složene etničke odnose u Austrougarskom carstvu, ali je naglasak na konstruktivnim i pozitivnim interetničkim srpsko-hrvatskim zajedničkim političkim naporima (Dabić, 3, Klett, str. 315-317). Nastavna jedinica *Nacionalno buđenje balkanskih naroda* bavi se istorijom Grčke, Rumunije i Bugarske (Dabić, 3, Klett, str. 328-331). Autori posebno izdvajaju biografiju bugarskog nacionalnog heroja Vasila Levskog (Dabić, 3, Klett, str. 331).

Slično udžbeniku za sedmi razred osnovne škole, autori oba udžbenika deo posvećuju balkanskom savezništvu i saradnji balkanskih naroda tokom 19. veka. Oba udžbenika iz istorije za treći razred srednje škole mogu se okarakterisati kao etnocentrična, preopterećena činjeničnim informacijama i pričama o ratovima i tenzijama. Srpski narod je protagonist, bilo da igra ulogu pobednika ili spasioca. I, konačno, žene su u potpunosti izostavljene iz udžbenika Zavoda, dok su u udžbeniku kuće Klett predstavljene u manjoj meri i ograničeno, uglavnom kroz biografije supruga vladalaca (kneginja i kraljica).

Četvrti razred

Sadržaj oba udžbenika je uglavnom isti ali su uočljive određene razlike. Zastupljenost žena je jedna od velikih razlika između ova dva udžbenika. Dok je autorka udžbenika koji je objavila kuća Klett (Radojević, 4, Klett, 2014) posvetila značajnu pažnju ulozi žena u istoriji 20. veka, u udžbeniku Zavoda (Đurić, 4, Zavod, 2012) ima veoma malo informacija o znamenitim ženama. U oba udžbenika se pominju neke nacionalne i verske manjine u Srbiji i Crnoj Gori u periodu pre Prvog svetskog rata, koje nisu prepoznate kao manjine a navodi se da su Crnogorci smatrani „najboljim“ i „najčistijim“ Srbima. (Radojević 4, Klett, 41-64). Autorka takođe predstavlja raznoliku versku strukturu stanovništva, naročito u Bosni u kojoj je živeo značajan broj Nemaca, Čeha, Mađara i Jevreja. Pažnja je usredsređena na saradnju između Srba, Hrvata i Muslimana u organizaciji Mlada Bosna, npr. na braću Đikić (Radojević, 4, Klett, str. 51, 62-64, 72-75). Na teritorijama pod osmanskom vlašću početkom 20. veka su uslovi života bili veoma loši što je za posledicu imalo brojne seobe srpskog naroda. Jedan od razloga za iseljavanje, kako se navodi u ovim udžbenicima, ležao je u anarhiji i brutalnosti albanskih plemena na Kosovu*. Navodi se da su Albanci pljačkali srpske porodice i otimali žene i decu. (Đurić, 4, Zavod, str. 56). Promena etničke i verske strukture stanovništva posle Balkanskih ratova je istaknuta kao glavna posledica. Navodi se da su razne etničke grupe postale građani Kraljevine Srbije ali se ni u jednom udžbeniku ne mogu naći dodatne informacije. Jedini statistički podaci koji su predočeni ukazuju na to da je 47% stanovništvo govorilo drugim jezikom a ne srpskim, ili da nije bilo pravoslavno (Radojević, 4, Klett, udžbenik za prirodno-matematički smer, str. 86). Oba udžbenika sadrže poglavlja o životu u južnoj Ugarskoj, Slavoniji, Hrvatskoj i Dalmaciji, preciznije, o životu Srba u tim krajevima. Pored srpskog naroda se pominju i Hrvati, Rumuni, Mađari i Nemci, ali samo u kontekstu odnosa sa srpskim stanovništvom u tim krajevima, bilo kao primer otvorenih neprijateljstava među njima ili saradnje radi zadobijanja više prava (Đurić 4, Zavod 59-63).

Jedan je pasus posvećen Slovincima i Hrvatima koji su se zajedno sa Srbima borili u Prvom svetskom ratu (Đurić, 4, Zavod, 100).

Pored tri konstitutivna naroda, u udžbenicima se takođe pominju i drugi narodi koji su živeli u Kraljevini Jugoslaviji: Česi, Slovaci, Nemci, Mađari, Rumuni, Italijani, Albanci i Turci. Sve su veroispovesti zvanično postale ravnopravne i priznate a u školama je bilo moguće učiti jezik nacionalne manjine. Ističe se da nisu svi imali pravo glasa i da su pripadnici određenih nacionalnih manjina, poput Mađara, Rumuna, Nemaca i Italijana, prvo morali da odluče gde će se nastaniti i tek potom da glasaju. U međuratnom periodu su bile uočljive separatističke tendencije (Đurić 4, Zavod, str. 136-158). U udžbeniku kuće Klett se pominju i dominantne političke ideje nacionalnih manjina. Navodi se da je većina njih na izborima 1938. godine glasala za Jugoslovensku radikalnu stranku (Radojević, 4, Klett, str. 201). Kao i u udžbenicima za osnovnu školu, značajan se prostor posvećuje posledicama vladavine kvislinških režima na teritoriji Jugoslavije. Pominju se zverstva Albanaca a naročito genocid koji su ustaše vršile nad Srbima, Jevrejima i Romima. Autorka udžbenika izdavačke kuće Klett takođe piše o rezoluciji o ujedinjenju Kosova* i Albanije Bujanske konferencije (na severu Albanije) koju je osporila Komunistička partija Jugoslavije (Radojević, 4, Klett, str. 299). Kako se navodi u udžbenicima, posleratna komunistička Jugoslavija bila je veoma tolerantna prema nacionalnim manjinama, naročito onima čije su matice bili prokomunističke. U oba udžbenika je dat pregled unutrašnjih problema sa kojima se nova zemlja suočila, poput nemira i demonstracija u Hrvatskoj i na Kosovu*. Završne lekcije su posvećene raspadu Jugoslavije i ratovima koji su ga pratili. Informacije su veoma kratke i može se uočiti namera autora da izbegnu svaku mogućnost nastanka kontroverzi (Đurić, 4, Zavod, str. 232-253). Kao što je napomenuto u vezi sa udžbenicima za treći razred srednje škole, i udžbenici za završni razred su takođe etnocentrični i preopterećeni informacijama i pričama o ratovima i tenzijama. Srpski narod je uvek glavni protagonist te je teško u okviru procesa nastave razviti svest o nacionalnim manjinama, kulturnoj raznolikosti i osetljivosti za „drugog“.

3 Glavni zaključci analize

- U ovom se izveštaju, nastavku prethodnog izveštaja o nastavnim programima, između ostalog ukazuje na to kako autori udžbenika shvataju uputstva i njihov pristup sadržajima nastavnih programa te kako ih transformišu u narative ili didaktička sredstva u udžbenicima i dodatnim nastavnim sredstvima. Može se zaključiti da autori udžbenika nisu dodatno razvili nejasne, neodređene ili nepotpune delove nastavnih programa ili ih dopunili sadržajem ili didaktičkim elementima vezanim za nacionalne manjine. Ovo se posebno odnosi na razvoj društvenih, demokratskih, građanskih i interkulturalnih kompetencija koje su preduslov za puno poštovanje i integraciju nacionalnih manjina u savremeno demokratsko društvo.
- U proučenim udžbenicima preovlađuje etnocentrična perspektiva a nacionalne manjine opšte uzev nisu vidljive.
- Većina nacionalnih manjina koja se pominje opisana je na neutralan način, ali samo na nivou osnovnih informacija i statističkih podataka.

- U većini udžbenika su žene i njihov istorijski, kulturni i svaki drugi doprinos društvu nedovoljno zastupljeni ili prenebregnuti.
- Autori udžbenika bi trebalo da budu svesni jezičke osetljivosti i da s većom pažnjom svoje ideje formulišu na odgovarajući način, kako ne bi bili pogrešno shvaćeni. Ovo se konkretno odnosi na formulacije poput one da različite etničke grupe „jedne pored drugih“ (umesto zajedno) ili na čestu upotrebu izraza Ciganin umesto izraza Rom.
- Udžbenici iz opštih predmeta za niže razrede (npr. Priroda i društvo) u većoj se meri bave jačanjem svesti o nacionalnim manjinama i objašnjavaju nužnost kulturne raznolikosti, kao i socijalne inkluzije, od udžbenika za više razrede, naročito za gimnaziju.
- Nacionalne manjine nisu vidljive u većini udžbenika, čak ni u okviru tema koje su zajedničke, poput narodne tradicije, narodne umetnosti, domovine, itd. U udžbenicima je narodna tradicija skoro isključivo sveden na srpsku narodnu tradiciju.
- Udžbenici pripremljeni u skladu sa nastavnim programima sa eksplicitnim i dobro formulisanim iskazima ili konkretnim uputstvima u vezi sa položajem, statusom, pravima, istorijskim kontekstom i učešćem nacionalnih manjina u savremenom društvu sadrže odgovarajuće (možda nedovoljne) informacije o nacionalnim manjinama. Oni su bliži ostvarenju obrazovnih ciljeva i ishoda navedenih u nastavnim programima.
- U većini udžbenika ili nema didaktičkog materijala koji se odnosi na manjine ili je on sveden na ispitivanje površnog znanja, a svakako ne obuhvataju ocenu kompetencija od značaja za ovu materiju.
- U udžbenicima je očigledna tendencija poistovećivanja nacionalnog identiteta sa безусловnom pripadnošću određenoj veroispovesti kao i ka tome da se odgovarajući nacionalni identitet stvara samo jedinstvom etničkog porekla dopunjenog određenom veroispovešću.
- U nedostatku konkretnih uputstava, autori udžbenika određuju odnose prema „drugom“ u skladu sa dominantnim nacionalnim, etnocentričnim diskursom. Autori ne poimaju cilj i smisao predstavljanja nacionalnih manjina te ih ne uključuju u širi društveni, istorijski ili kulturni okvir bez obzira na njihov doprinos opštoj dobrobiti srpske države ili društva.
- Autori nekih udžbenika odlučuju da prioritet daju određenim narodima/manjinama, pri čemu prenebregavaju činjenicu da svi građani, pripadnici svih naroda, manjina, imaju ista prava (npr. učenici bi trebalo da obrate pažnju samo na nacionalne manjine koje čine više od 1% stanovništva ili da zapamte samo tri najveća naroda koja žive u Bosni i Hercegovini, itd.). Ovim se pristupom ne neguju percepcije učenika o višestrukim aspektima i kapacitetima multietničkog i multikulturnog inkluzivnog društva.
- Autori udžbenika ne uključuju znamenite pripadnike nacionalnih manjina ili ljudi drugih nacionalnosti kako bi razjasnili ili ilustrovali multietničko i multikulturno okruženje (npr. kada navode primere naziva ulica i trgova, ime ličnosti na novčanici

od 1000 RSD, lokalnu topografiju, pokrovitelje i zadužbinare, velike umetnike, glumce i sportiste oba pola, itd.)

- Autori označavaju nacionalnost nekih pripadnika nacionalnih manjina ili drugih naroda čiji je doprinos srpskoj istoriji, kulturi ili privredi prepoznatljiv (npr. Ička, Koena, Meštovića, Plečnika), dok se drugi (poput Slavenskog, Vaude, Vajferta), barem na osnovu formulacija u udžbenicima, smatraju Srbima.
- Neki od odabranih tekstova i primera iz književnosti ili istorijskih izvora ne zadovoljavaju željene standarde vezane za predstavljanje nacionalnih manjina i sadrže diskriminatorne izraze/jezik.
- Udžbenici iz istorije se, opšte uzev, ne odlikuju multiperspektivnom dimenzijom i u njima se ne čuje glas „drugih“, te nacionalne manjine nisu prisutne u izvorima kao jedna od mnogih perspektiva za analizu, poređenje i dalju didaktičku kontekstualizaciju.
- Autori udžbenika uglavnom prenebregavaju lokalni kontekst kada razmatraju opšte pojave vezane za manjinska prava, etničku strukturu stanovništva, multikulturnu, multietničku ili multikonfesionalnu dimenziju društva, itd. Izuzetak su udžbenici iz predmeta *Ustav i prava građana* i *Likovna kultura* za gimnaziju.
- Autori udžbenika iz muzičke i likovne kulture za osnovnu školu nisu iskoristili sjajnu priliku da stvore prostor za interkulturalni pristup na lokalnom nivou i da na odgovarajući način obuhvate tradicije ili umetnike pripadnike nacionalnih manjina.
- Udžbenici iz Prirode i društva, u kojima se učenici upoznaju sa osnovnim elementima istorije, geografije i sociologije, predstavljaju važnu polaznu tačku za razvoj osetljivosti za raznolikost i inkluziju, ali se u njima ti koncepti ne razvijaju do potrebnog nivoa. Nacionalne manjine su prvenstveno predstavljene posredstvom narodnih pesama, igara, nošnje i tradicionalne kuhinje, ali izostaje kontekst njihovog priznanja, učešća i inkluzije u savremenom društvu.
- Udžbenici iz „nacionalno osetljivih“ predmeta (npr. Srpski jezik i književnost, Istorija, Geografija) uglavnom se bave nacionalnim manjinama samo na nivou osnovnih informacija i statističkih podataka, a ako je to sugerisano u nastavnim programima, sadrže i formalne deklarativne iskaze o opštoj ravnopravnosti i poštovanju prava drugih.
- Nacionalne manjine se u istorijskom kontekstu uglavnom pojavljuju u okviru otvorenih ili latentnih međusobnih sukoba, svetskih kriza i ratova, kao neprijatelji ili kao saveznici u političkoj i diplomatskoj istoriji. Učenici stiču utisak da tokom mirnodopskih perioda nije bilo kontakata između etničkih grupa i da pripadnici različitih etničkih grupa nisu čak ni živeli zajedno. Stoga učenici stiču pogrešan utisak da su sukob, mržnja i netrpeljivost bili neizbežni, deo opšte svakodnevice i istorijskog kontinuiteta.
- U udžbenicima se ne predstavlja u dovoljnoj meri uobičajen svakodnevni život u raznolikom inkluzivnom i multikulturnom društvu, niti se u njima stvara didaktički prostor za razvoj veština učenika da istražuju ove ili slične teme koje bi doprinele daljem unapređenju stečenih kompetencija.

- Neki autori udžbenika su svesni postojećih stereotipa i pokušavaju da razgrade iskrivljene slike iz prošlosti i ublaže oštre i ekstremne predstave o „drugom“.
- Teško je izdvojiti diskurs o nacionalnim manjinama u udžbenicima u kojima se autori bave pitanjima vezanim za Jugoslaviju kao zajedničkom kulturnom i političkom prostoru, gde su mnoge od današnjih nacionalnih manjina imale status konstitutivnih naroda u saveznoj državi ili Kraljevini. Slika o nacionalnim manjinama i njihova zastupljenost u tom kontekstu odnose se na različite istorijske periode i istorijske izazove sa kojima su se suočavale.
- Neki udžbenici sadrže materijal kojim se slučajno podstiču stereotipi o nacionalnim manjinama (obično Romima) dok se u drugom nenamerni karakter diskursa može osporavati (Albanci, Hrvati). S druge strane, u nekim se materijalima podržavaju negativni etnički ili kulturni stereotipi (uglavnom o Turcima/Osmanlijama i Albancima).
- Neke nacionalne manjine koje imaju istorijski osetljive odnose sa Srbijom, a nisu u velikoj meri uticale na noviju istoriju savremene srpske države nisu predstavljene na negativan već na ambivalentan način (Mađari, Bugari).
- Negativne slike o nacionalnim manjinama bi takođe mogle biti podstaknute neposvećivanjem pažnje nekim nerešenim istorijskim situacijama. Ovo se odnosi više na „nečinjenje“ nego na pisanje neposredno uvredljivog narativa. Činjenica da autori nisu u obzir uzeli postojeće isključivo javno mnjenjei snažne stereotipe i da ih nisu razgradili kada su pisali o sukobima i određenim zločinima i zverstvima koje su izvršili „drugi“ mogla bi implicirati da su nacionalne manjine koje danas žive u Republici Srbiji istorijski odgovorne za sukobe u prošlosti i njihovo nasleđe.
- Zastupljenost i predstavljanje nacionalnih manjina u srpskim udžbenicima nisu na zadovoljavajućem nivou i trebalo bi formulisati određene preporuke kako bi se korigovali utvrđeni propusti.

IZVORI – SPISAK ANALIZIRANIH UDŽBENIKA I DODATNIH NASTAVNIH SREDSTAVA

Srpski jezik i književnost

- З. Гаврић, М. Ковачевић, Маша и Раша – игра словима. Буквар за први разред основне школе, Klett 2017.
- Р. Жежељ Ралић, Б. Матијевић, Маша и Раша – наставни листови. Српски језик за први разред основне школе, Klett 2017.
- Р. Жежељ Ралић, Маша и Раша – царство речи. Читанка за други разред основне школе, Klett 2016.
- Р. Жежељ Ралић, Маша и Раша – Slovo do slova. Уџбеник за учење латинице за други разред основне школе, Klett 2017.
- Р. Жежељ Ралић, Б. Матијевић, Маша и Раша – наставни листови. Српски језик за други разред основне школе, Klett 2017.
- Р. Жежељ Ралић, Маша и Раша – о језику. Српски језик за други разред основне школе, Klett 2017.
- Р. Жежељ Ралић, Маша и Раша – река речи. Читанка за трећи разред основне школе, Klett 2017.
- Р. Жежељ Ралић, Маша и Раша – о језику. Српски језик за трећи разред основне школе, Klett 2017.
- Р. Жежељ Ралић, Б. Матијевић, Маша и Раша – наставни листови. Српски језик за трећи разред основне школе, Klett 2017.
- Р. Жежељ Ралић, Маша и Раша – речи чаробнице. Читанка за четврти разред основне школе, Klett 2016.
- Р. Жежељ Ралић, Маша и Раша – о језику. Српски језик за четврти разред основне школе, Klett 2017.
- Р. Жежељ Ралић, Б. Матијевић, Маша и Раша – наставни листови. Српски језик за четврти разред основне школе, Klett 2017.
- Н. Станковић Шошо, *Чаролија је реч. Читанка за 5. разред основне школе*, Klett, Београд 2017.
- З. Несторовић, З. Грушновић, *Мост. Читанка за 5. разред основне школе*, Klett, Београд 2017.
- Н. Станковић Шошо, *Маштарија речи. Читанка за 6. разред основне школе*, Klett, Београд 2017.
- З. Несторовић, З. Грушновић, *Корак. Читанка за 6. разред основне школе*, Klett, Београд 2017.
- Н. Станковић Шошо, *Ризница речи. Читанка за 7. разред основне школе*, Klett, Београд 2017.
- З. Несторовић, З. Грушановић, *Пут. Читанка за 7. разред основне школе*, Klett, Београд 2017.
- З. Несторовић, З. Грушновић, *Речи мудрости. Читанка за 8. разред основне школе*, Klett, Београд 2017.
- Љ. Бајић, З. Мркаљ, *Читанка за 8. разред*, Завод за уџбенике, Београд 2011.
- В. Ломпар, З. Несторовић, *Радна свеска за 5. разред*, Klett, Београд 2017.
- В. Ломпар, Н. Станковић Шошо, *Радна свеска за 5. разред*, Klett, Београд 2017.
- В. Ломпар, Н. Станковић Шошо, *Радна свеска за 5. разред*, Klett, Београд 2017.
- В. Ломпар, З. Несторовић, *Радна свеска за 7. разред*, Klett, Београд 2017.
- В. Ломпар, З. Несторовић, *Радна свеска за 8. разред*, Klett, Београд 2017.
- В. Ломпар, *Граматика за 5. разред основне школе*, Klett, Београд 2017.
- В. Ломпар, *Граматика за 6. разред основне школе*, Klett, Београд 2017.

- В. Ломпар, *Граматика за 7. разред основне школе*, Klett, Београд 2017.
- В. Ломпар, *Граматика за 8. разред основне школе*, Klett, Београд 2017.
- Љ. Бајић, З. Мркаљ, *Читанка за 5. разред*, Завод за уџбенике, Београд 2008.
- М. Андрић, *Читанка за 6. разред*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2011.
- М. Андрић, *Читанка за 7. разред*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2010.
- В. Ломпар, *Граматика. Уџбеник за први разред гимназија и средњих стручних школа*, Klett 2012.
- М. Павловић, *Читанка. Уџбеник за први разред гимназија и средњих стручних школа*, Klett, Београд 2017.
- М. Павловић, *Читанка. Уџбеник за други разред гимназија и средњих стручних школа*, Klett, Београд 2017.
- Љ. Бајић, М. Павловић, З. Мркаљ, *Читанка. Уџбеник за трећи разред гимназија и средњих стручних школа*, Klett, Београд 2016.
- Љ. Бајић, М. Павловић, З. Мркаљ, *Читанка. Уџбеник за четврти разред гимназија и средњих стручних школа*, Klett, Београд 2016.
- Љ. Николић, Б. Милић, *Читанка са књижевнотеоријским појмовима за 1. разред средње школе*, Завод за уџбенике, Београд 2014.
- Љ. Николић, Б. Милић, *Читанка са књижевнотеоријским појмовима за 2. разред средње школе*, Завод за уџбенике, Београд 2014.
- Љ. Николић, Б. Милић, *Читанка са књижевнотеоријским појмовима за 3. разред средње школе*, Завод за уџбенике, Београд 2014.
- Љ. Николић, Б. Милић, *Читанка са књижевнотеоријским појмовима за 4. разред средње школе*, Завод за уџбенике, Београд 2014.
- В. Ломпар, А. Антић, *Граматика. Уџбеник за други разред гимназија и средњих стручних школа*, Klett 2016.
- В. Ломпар, А. Антић, *Граматика. Уџбеник за трећи разред гимназија и средњих стручних школа*, Klett 2016.
- В. Ломпар, А. Антић, *Граматика. Уџбеник за четврти разред гимназија и средњих стручних школа*, Klett 2016.

Svet oko nas / Priroda i društvo

- И. Голубовић Илић, А. Јаковљевић, О. Цекић Јовановић, Маша и Раша – свет око нас. Уџбеник за први разред основне школе, Klett 2017.
- И. Голубовић Илић, А. Јаковљевић, О. Цекић Јовановић, Маша и Раша – свет око нас. Радна свеска за први разред основне школе, Klett 2017.
- Б. Животић, Маша и Раша – свет око нас. Уџбеник за други разред основне школе, Klett 2017.
- Б. Животић, Маша и Раша – свет око нас. Радна свеска за други разред основне школе, Klett 2017.
- Р. Жежељ Ралић, Маша и Раша – природа и друштво. Уџбеник за трећи разред основне школе, Klett 2017.
- Р. Жежељ Ралић, Маша и Раша – природа и друштво. Радна свеска за трећи разред основне школе, Klett 2017.
- Д. Миловановић, З. Гаврић, Маша и Раша – наставни листови. Природа и друштво за трећи разред основне школе, Klett 2016.

Muzička kultura

- Г. Грујић, М. Соколовић Игњачевић, Маша и Раша – музичка култура. Уџбеник за први разред основне школе, Klett 2017.
- Г. Грујић, М. Соколовић Игњачевић, Маша и Раша – музичка култура. Уџбеник за трећи разред основне школе, Klett 2017.
- Г. Илић, Чаробни свет музике. Музичка култура за први разред основне школе, Klett 2017.
- Г. Илић, Чаробни свет музике. Музичка култура за други разред основне школе, Klett 2017.
- Г. Илић, Чаробни свет музике. Музичка култура за трећи разред основне школе, Klett 2017.
- Г. Илић, Чаробни свет музике. Музичка култура за четврти разред основне школе, Klett 2016.
- Г. Илић, Чаробни свет музике. Радна нотна свеска уз уџбеник. Музичка култура за четврти разред основне школе, Klett 2016.
- А. Станковић, Музичка култура за 5. разред основне школе, Klett 2016.
- А. Станковић, Музичка култура за 6. разред основне школе, Klett 2016.
- А. Станковић, Музичка култура за 7. разред основне школе, Klett 2016.
- А. Станковић, Музичка култура за 8. разред основне школе, Klett 2012.
- С. Маринковић, Музичка култура за гимназије, Завод за уџбенике, 2016.
- О. Ђурић, Музичка култура за гимназије, уџбеник за средње школе, Dominanta Đurić, Београд 2006

Likovna kultura

- С. Филиповић, Ликовна култура, Уџбеници за први, други, трећи разред основне школе, Klett 2016.
- С. Филиповић, Ликовна култура. Уџбеник за четврти разред основне школе, Klett 2016.
- С. Филиповић, Ликовна култура. Уџбеник за пети разред основне школе, Klett 2016.
- С. Филиповић, Ликовна култура. Уџбеник за шести разред основне школе, Klett 2016.
- С. Филиповић, Ликовна култура. Уџбеник за седми разред основне школе, Klett 2016.
- С. Филиповић, Ликовна култура. Уџбеник за осми разред основне школе, Klett 2014.
- Л. Жупанић Шуица, Ликовна култура. Уџбеник за други разред гимназије друштвено-језичког смера и специјализовано-филолошка одељења, Klett 2016.
- Л. Жупанић Шуица, Ликовна култура. Уџбеник за трећи разред гимназије друштвено-језичког смера и специјализовано-филолошка одељења, Klett 2012.
- Л. Жупанић Шуица, Ликовна култура. Уџбеник за четврти разред гимназије друштвено-језичког смера и специјализовано-филолошка одељења, Klett 2012.
- Л. Жупанић Шуица, Ликовна култура. Уџбеник за други разред гимназије природно-математичког смера и општег типа, Klett 2015.

Geografija

- В. Ковачевић, С. Топаловић, Географија. Уџбеник за 6. разред основне школе, Klett 2016.
- В. Ковачевић, С. Топаловић, Географија. Радна свеска за 6. разред основне школе, Klett 2016.
- В. Ковачевић, С. Топаловић, Географија. Уџбеник за 7. разред основне школе, Klett 2016.

- В. Ковачевић, С Топаловић, Географија. Радна свеска за 7. разред основне школе, Klett 2016.
- В. Ковачевић, С Топаловић, Географија. Уџбеник за 8. разред основне школе, Klett 2015.
- В. Ковачевић, С Топаловић, Географија. Радна свеска за 8. разред основне школе, Klett 2016.
- В. Ковачевић, Б. Младеновић Кљајић, Географија. Уџбеник за други разред гимназије, Klett 2015.
- В. Ковачевић, Б. Младеновић Кљајић, Географија. Уџбеник за трећи разред гимназије, Klett 2016.

Istorija

- Б. Бечановић, Ј. Јеврић, З. Петровић, Историја. Радни уџбеник за 7. разред основне школе, Klett 2017.
- Ј. Јеврић, Историја. Радна свеска са историјском читанком за 7. разред основне школе, Klett 2017.
- П. Вајагић, Н. Стошић, Историја. Радни уџбеник за 8. разред основне школе, Klett 2016.
- П. Вајагић, Историја. Радна свеска са историјском читанком за 8. разред основне школе, Klett 2015.
- Д. Бонџић, К. Николић, *Историја за седми разред основне школе*, Завод за уџбенике, Београд 2016.
- Д. Бонџић, К. Николић, *Историја за осми разред основне школе*, Завод за уџбенике, Београд 2015.
- В. Дабић, М. Антоловић, Д. Омчикус, Историја. Уџбеник за трећи разред гимназије друштвено-језичког смера и општег типа, Klett 2017.
- Д. Бонџић, К. Николић, *Историја за трећи разред гимназија општег и друштвено-језичког смера*, Завод за уџбенике, Београд 2014.
- Ђ. Ђурић, М. Павловић, *Историја за трећи разред природно-математичког смера и четврти разред општег и друштвено-језичког смера*, Завод за уџбенике, Београд 2012.
- М. Радојевић, *Историја за трећи разред гимназије природно-математичког смера и четврти разред гимназије друштвено-језичког смера и општег типа и четврти разред средње стручне школе за образовне профиле правни техничар и биротехничар*, Klett, Београд 2014.

Ustav i prava грађана

- М. Гачановић, Устав и права грађана. Уџбеник за четврти разред гимназије и четворогодишње средње стручне школе и трећи разред трогодишње средње стручне школе, Klett 2014.

Sociologija

- В. Вулетић, Социологија. Уџбеник за четврти разред гимназије и трећи разред средњих стручних школа, Klett 2015.